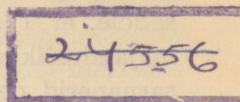

O. LIIV

EESTI MAJANDUS ROOTSI AJAL

AKADEEMILISE KOOPERATIIVI KIRJASTUS
TARTU, 1937

50900

IV. Rootsi aja majandusajalugu.

Uute poliitiliste võimutegurite mõju maa majanduselu süsteemile XVI saj. teisel poolel.

Vene-Liivi sõja vallandumisega 1558. a. algas ajastu Eesti ajaloos, mis poliitiliselt väga kirevana ja sõdade näol kurnavana teatavaid muutusi põhjustas maa üldises majanduselus, alludes loomulikult neile tagajärgedele, mida kauaaegsed hävitavad sõjad kaasa tõid. See rahutu ajastu möödus alles XVII sajandi kahekümnendail aastail, mille järel kogu majanduselu toibuda sai ja arenes Rootsi valitsuse poolt soodustatud suunas.

1558—1560 sattus idapoolne Eesti ja osa Kesk-Eestist koos Narva, Tartu, Rakvere ja Viljandi linnaga Vene võimu alla, kuid see võimuvahetus ei toonud allutatud aladel muutusi senises majanduslikus süsteemis. Narvale tähendas see ajastu, mis kestis 1581. a-ni, suhete tihenemist Lääne-Euroopaga, sest Vene tsaar katsus Narvat muuta üheks tähtsamaks laokohaks Vene ja Lääne vahelisele kaubandusele. Hansa liidu õitseajal oli Narva, mis ise hansalinnade hulka ei kuulunud, palju tugevamal määral Tallinnast sõltuv kui lühikese Vene võimu ajastu järel, mille jooksul tugevnes linna iseseisev kaubandus, kuna samal ajal järjekindlalt oli vähenenud Hansa esivõim Lääne-merel. Tartul ja ta tagamaal kestis neil aegadel tihe suhe Pihkva ja Novgorodiga, kuid Hansa võimu murdmise järel neis linnades ning transiitkaubandusele uute teede avanemise kaudu (Arhangelsk jt.) oli see kaubavahetus võtnud ikka rohkem kohalikku ilmet.

Kui 1561. a. Tallinn ja Harju-Viru rüütelkond alistusid Rootsile, jätkas see vaenutegevust järjest rohkem kustuva Liivi ordu asemel. Kuid mitte sõda ei muutnud seevõrra üldist majanduslikku korras- tust, kui Rootsi riigi vaheleastumine ja tema sihikindlam kaubandus-

poliitika. Milles see teatavaid erinevusi ilmutav kaubanduspoliitika ilmnes, näeme hiljemini järgnevas. Saare-Lääne viimase katoliikliku piiskopi poolt oma piiskopkonna müümine Taanile a. 1559, vaatamata sellele, et Taani võim Saaremaal püsis 1645. aastani, ei too siin majanduslikku struktuuri suuri muutusi. Muutused ise enamasti sarnanesid nendega, mida tõi kaasa Rootsi vaheleastumine Lääne-meremaade sündmustekeerisesse. Poola ekspansiooni ajastu Lõuna-Eestis ei saanud juba seetõttu puudutada eriti teravalt majanduslikku struktuuri maal ja linnades (Tartus, Viljandis, Pärnus), et Poola võim kestis vaid lühikest aega, kuigi mõningate ümberkorralduste kavatsusi oli.

Seega Eesti ala eest võitlust pidavate riikide majanduspoliitiline mõju maale oli väike, välja arvatud Rootsi oma, mille võimuala siin kestvalt suurenes ja peale sõja lõppemist konsolideerus. Kuid need erinevused, mida Rootsi võimupoliitika põhjustas, ei puudutanud niivõrra süsteemi ennast, — mis arenes endisel alusel ja muutus ühenduses Lääne-Euroopas toimuvate majanduslike vahekordade ja majandusliku mõtlemise muutustega —, kui löid kohalikes olukorris vajalikeks parandusiks eeldusi. Needki muutused toimusid pikka-mööda, sest Eesti ala looduslikud tingimused seadsid ja seavad ise alati need piirid, milledes muutused üldse tekkida võisid ja võivad. Kahtlemata õige tähtsat osa asustuse tihedusele ja sellest sõltuva põllumajanduse intensiivsusele etendas pikkade sõjaaegade kaudu tekkinud elanikkonna ja põllukultuuri laastavuse suurus, mis eri kohadel oli erisugune, olenedes sõja tallermaa kaugusest neist.

Rootsi majanduspoliitika põhijooned Eesti ala suhtes.

Rootsi majanduspoliitika omandas alles Gustav Vasa (1523—1560) aegu järjekindlama iseloomu. Rootsi (esijoones) ja Soome huvide seisukohalt lähtudes toimus see veel Eerik XIV (1560—1568), Johan III (1568—1592) ja Karl IX (1604(1592)—1611) aegu ka Baltimaade suhtes, kuigi selle ajastu lõpupoolel Eesti ala majanduslikud huvid leiavad juba rohkem tähelepanu. Gustav Vasa riik sisaldas majanduslikult vaadates veel palju keskaegset. Kuid tugeva valitseja äärmiselt arenenud reaalspoliitiline iseloom lubas tal kohendada riigimajanduslikke aluseid ja seada nad majanduslikult tulutoovamaks (tema üritused linnade kaubanduse, tolli, rahanduse alal). Rootsi põllunduses aga ei toimunud tema ning ta järglaste ajal suuremaid

muutusi. See kestis õieti XVIII sajandini, välja arvatud need reformikatsed, mida Karl XI püüdis teostada Rootsis. Kuid majanduspoliitilised kohastumised ja ümberkorraldused olid siiski kuni Gustav II Adolfini Rootsis endas rohkem juhusliku, oludest dikteeritud iseloomuga ja alles viimatimainitud kuningas püüdis kavakindlamalt Rootsis, Soomes ja Läänemere provintsidest ellu rakendada merkantilistlikel põhimõtetel rajanevat majanduspoliitikat. Seegi ei õnnestunud tal kuigi suurel määral. Veel enam need põhimõtted leiavad teostamist Karl XI ajal.

Põllumajanduses jätkub siis Läänemere-mail nagu mujalgi naabermail sama tootmissüsteem, mis oli alguse saanud juba varemini. Ta ainult arenes ajaga tehniliselt ühes või teises üksikosas, kuid seegi arenemine polnud väga olulise iseloomuga. Kehtiva süsteemi piirides püüdis Rootsi riigivõim luua küll riigipoliitilisest ja fiskaalseist tegureist aetuna soodsamaid tingimusi tootlemisele endale (talupoegade tööjõu kaitse, kohustuste normimine, maksumise poliitika, riigi ja maaomanikkude, maaomanikkude ja talupoegade vaheliste vahekordade korraldamine, lõpuks maade reduktsioon jne.), kuid need jätsid tootmisvormi, põllu pinnase küsimuse, saaduste omatarvituse ja müügi probleemid endisteks. Riigi majanduspoliitika kasutas põllundust fiskaalseilt vaatekohilt, võis mõjustada turgude ja teataval määral ka tagamade olundit, määras ekspordi ja impordi vahekordi (soodustused hollandlastele, lüübeklastele, lepingud Venemaaga, Prantsus- ja Inglismaaga, väinade poliitika, uute kaubanduskeskuste loomine või vanade elustamine jne.), ei andnud aga põllumajanduslikule tootmisele selle aja jooksul uut sisu ega muutnud oluliselt tema süsteemi. Alles XVIII sajandil, peale Rootsi aega, tulevad ses suhtes esile muutusi ennustavad nähtused.

Eelöeldu selgitab, et Rootsi ajal Eestis jätkus põhiolemuselt see majandamissüsteem põllunduse alal, mis alguse sai juba varemini, ja seepärast põllunduslikus tootmisprotsessis võib jälgida peamiselt neid muutusi, mis tekkisid selle protsessi vägivaldse ja ajutise katkestamisega kohtadel (sõjategevus ja maa laastamine, põldude sööti jäämine, asustuse vähenemine), selle protsessi loomulikul edasikestmisel ja arengul aga maaomandi jagunemisega, asustuse kasvuga, uute põllualade juurdesoetamisega, tagamaade kujunemisega, tööjõu jaotusega, müügikorraldusega, uute kõrvalelatusalade tekkimisega jne.

Rootsi riigivõim, mille konsolideerumine kestvalt jätkus ja mis absolutistliku riigivalitsemise süsteemi näol eriti Karl XI valitsemise ajal veelgi täielikumalt välja arenes, avaldas kahtlemata palju määravamat mõju linnamajandusele, kaubandusele ja tööstusele, rahandusele ning muudele majanduselu harudele.

Vana Liivimaa ise juba orduriigi kokkuvarisemise eel ja aegu oli üldkonjunkturi muutudes kaubanduslikul ajal kaotamas seda seisukohta, mida ta oli omanud sajandite vältel. Siin mõjub otsustavalt kaubanduspoliitiliste mõjuvahekordade muutumine lääne-riikides ja Venemaal.

Juba hilisel keskajal avaldusid uute majanduspoliitiliste tegurite tähistajad. Linnakaubanduse poliitika prevaleerimise asemel hakkab pikkamööda tõkkeid seadma territoriaalvõimude majanduspoliitika. Võimas hansalinnade liit oma monopolisüsteemiga hakkab aeglaselt taganema riigivõimude eest. Venemaal Moskva esivõimu tõusuga tekivad ka kaubanduskorralduses muutused. Seni oli Vana-Liivimaa kaubanduses tähtsaim tema osa transiitkaubanduses Ida ja Lääne vahel. Suure löögi sai senine hansaaegne kaubanduspoliitiline korraldus Vana-Liivimaal juba Novgorodi kontori lõpliku kadumisega XVI sajandi esimesel poolel. Katsed Hansa kaudu elustada Vene kaubandust ei andnud soovitud tulemusi. Moskva tugevam ekspansioon Läände kõigepealt lämmatas Novgorodi ja Pihkva iseseisvama kaubanduse. Need linnad teenisid edaspidi esijoonel Moskva huvisid, olles kaubateel keskusteks, kust edaspidigi toimus, kuid juba vähenenud määral, kaubaühendus välismaadega (Riia, Tallinna, Narva abil). Uus kaubatee Vene ja lääneriikide vahel hakkab inglaste avastatud veetega Arhangelski kaudu aina tugevamalt mõjustama senist transiitkaubandust Eesti- ja Liivimaa kaudu. Arhangelski võistlus eriti Tallinnale ja Narvale sunnib otsima mitte üksnes neid linnu, vaid ka Rootsi valitsust teid, kuidas suurendada transiitkaubandust Läänemerele. Projektid ja kavad, mis selle kohta olemas XVII sajandist, moodustavad terve literatuuri, kuid tegelikku olukorda nad ei suutnud oluliselt mõjustada.

Vene, Rootsi, Poola ja Taani peale teiste tegurite hindasid kõrgelt ka neid kasusid, mida maa võis pakkuda vahekaubanduse ajal, kui nad tulid pärima langevalt orduriigilt maid ja siin isekeskis võitlusse sattusid. Eesti- ja Liivimaa kaubandus polnud mitte lokaalse, vaid rahvusvahelise tähtsusega ja seda hinnati ka vastavalt. Välja arvatud Rootsi, polnud aga teiste riikide mõju majanduslikult

nende poolt vallutatud aladele kuigi suur. Vallutused läksid neil taas võrdlemisi kiiresti kaotsi või haarasid liiga väheseid maa-alu selleks, et loodetud majanduslik kasu teoks oleks võinud saada. Ka olid maa enda majanduslikud olukorrad segi paisatud.

Niisiis põllunduse põhiolemuse muutumatuks jäädes oli tabanud Eesti ala muutus kaubanduslikul alal, nimelt transiitkaubanduse senise prevaleerimise asemel selle vähenemise ja seniste kaubanduspoliitiliste mõjufaktorite muutumise suunas. Õieti on öeldud, et Läänemere rahvusvahelises kaubanduses toimus XVI sajandi teisel poolel ümberkujunemine. Transiitkaubanduse vähenemisega — seda peale eelmainitud tegurite põhjustas kõige märgatavamalt pikk sõdade ajastu Eestis (1558—1625) — kadus ka omaaegne linnade jõukus, kaugkaubandusest elatuvad kaupmehed vaesused, nende kaubanduslik aktiivsus langes, kogutud kapitalid vähehaaval kadusid. XVI sajandi lõpp väiksemas ulatuses, eriti aga XVII sajand on Läänemere linnade, välja arvatud teataval määral Riia ja eriti Narva, kaupmeeskonna suhtes iseloomustatav tugeva transiitkaubandusliku tagasihoidlikkuse, kohati passiivsuse ajastuna, võrreldes varemate sajanditega. Hansa kaubandusliku esivõimu langemisega kerkivad esile territoriaalvõimude kõrval (Rootsi haldusliku korralduse ja kaubanduspoliitika mõjulepääs Eesti alal) uued aktiivsed jõud eriti hollandlaste näol, kes esialgu jagasid oma mõjuvõimu veel lüübeklastega, kuid kelle osatähtsus meie maa kaubanduselus järjest suureneb XVII sajandil. Rootsi riigivõim, mis konsolideerub Põhja-Eestis juba XVI sajandi lõpul ja Lõuna-Eestis õieti alles XVII sajandi teise veerandi alguses, lisas omalt poolt vähe uusi jõude, kuigi kaubanduslik vahekord Eesti ala ja Rootsi ning Soome vahel oli õige tihe. Kuid tema tähtsus seisab vahekordade normimises sisemaise produktsiooni ja selle müügistamise alal välismaadele, teisalt riigi fiskaalsete huvide sidumises kohapealse tootmisega. XVII sajandi lõpul riigi majanduslik huvi ses mõttes on eriti suur ja tema kontroll üldise majanduselu ja eriti kaubanduse üle märgatavalt tugevam kui kunagi varem. Sel taustal asudes majanduselu üksikalade vaatlusele Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandil on võimalik selgitada, mida uut tõi aeg senivalitsenud olukorda kirjeldataval ajastul, mis oli eriomane Eesti alale ja siin asuvale rahvale ja mis sõltus üldeuroopalisest konjunktuurist.

Maa tühjumine sõdade ajastul ja asustuse kujunemine XVII sajandi alguses.

Maa jõukuse määravad ta geopoliitiline asend, loodusvarad, rahva asustuse tiheduse jagunemine vastavalt maaosade majanduslikule osatähtsusele, olemasolevate majanduslike tingimuste otsustavaks ning intensiivne kasutamine ja teised sääraseks tegurid. Olemasolevail andmeil XVI sajandi keskel, orduriigi kokkuvarisemise eel, valitses Vana-Liivimaal üldiselt jõukas majanduslik tase, silmas pidades tolleaegseid ühiskonna eri klasside elunõudeid. Pikk rahuajastu võimaldas rahvaarvu kasvu, põllumajandusliku protsessi rahuliku arenemist, soodsad kaubanduslikud konjunktuurid tõid juurde rohkesti tulusid linnadele ning maale. Seda suhtelist majanduslikku hüveolu häiris XVI sajandi teisel poolel alanud sõdade ajastu koos katkuga ja näljaajaga XVII sajandi alguses, mis katastroofiliselt pidurdas majandusliku arengu tõusu ja majandusellu haavu lõi, mille parandamiseks kulus rohkesti aega, eriti maa ida- ja keskosades.

Asustus maal kahanes sõjaaegade kestel kohutavalt. Korduvad näljahädad, millest äärmiselt hävitav oli eriti 1601. ja 1602. a. koos katkuga, ja mitmesugused taudid vähendasid väga oluliselt sedagi rahvaarvu, mis üle jäi sõdadest, röövidest, tapmistest ja Venemaale vangiviimisest. Äärmise toorusega peetav sõda muutis ebakindlaks maaharija töö, kes sagedasti jättiski oma elatusala sinnapaika ning siirdus sõjateenistusse või hakkas röövist elama, nagu see oli harilik nähtus XVI sajandi teisel poolel. Mõisad, külad, alevikud põletati maha vaenlase poolt, põllud jäid aastakümneteks sööti ja tiheda võsa alla, põllumajanduslik kasustusala vähenes seniolematult. Ainult Saaremaa, Hiiumaa ning üksikud väiksemad osad Pärnu- ja Läänemaal kannatasid vähem tolle ajastu laastamise all.

Kuivõrra maa oli tühjunud ja laastatud, selgub Põhja-Eesti kohta 1586. a. korraldatud revisjoni andmeist. Välja arvatud Järvamaa ja Alutaguse, oli Eestimaal sel ajal $2465^{3/4}$ asustatud ja $2313^{1/4}$ asustamata adramaad. Kõige suurem protsent asustatud adramaid oli Tallinna ja Padise läänis ($826^{1/4}$ asustatud adramaad 168 asustamata vastu), kõige tühjem oli Põhja-Eesti põllupinnase parim ala, Rakvere ja Toolse lään (1584. a. 443 asustatud adramaad 1514 asustamata vastu). Järvamaal veel 1590. a. oli $389^{5/8}$ asustatud adramaad 1060 $^{7/8}$ tühja adramaa vastu. Nii oli sõdade ajastu 1558—1590 suuremaid aadrilaskmisi Eesti ala majanduselule, kuid laastamine kestis edasigi. Saaremaal oli E. Blumfeldti teatel riigile kuuluvast maa-

omandist 1592. a. 819 asustatud ja 331 tühja adramaad. Samane maa tühjus esineb ka Lõuna-Eestis. Kui võimalikuks pidada, et orduaja lõpul ainult umb. 10% talusid olid asustamata, siis on sõdade ajastu esimesel poolel toimunud hävimisprotsess maal ilmne.

Maa laastamise pilt avaneb, kui vaadelda tolleaegset rahvaarvu. Adramaade arvu aluseks võttes võib pidada Eesti ala maa asustuse arvu orduaja lõpul võrdseks 250 000—280 000 hingega. Peale sõdade ajastut kõikus aga maal asuvate eestlaste arv 70 000 ümber, kuna 1640. a. paiku maal võis asuda umb. 85 000 inimest (J. Vasara arvestusel). Üldine arv tõusis siiski nähtavasti umb. 100 000-le. Endisis rahvarikkais Rakvere ja Toolse läänis oli 1581. a. ainult 500 talupoega. Niisiis olid majanduselu seisukohalt XVI sajandi teine pool ja XVII sajandi algus sõna tõsisel mõttes hävitusajastuks, mis end tunda andis kogu järgneval rahulikumalgi ajal mitmesugustel aladel.

Esijoonel on siis ülesandeks jälgida, kuidas toimus paranemine löödud haavadest. Võimud, välja arvatud Venemaa, kelle alla sattusid Eesti ala osad, olid ise kõige elavamini huvitatud sellest, et peale otseste kibedamate võitluste möödumist luua maale rahulikud arenemistingimused, teha kindlaks maaomanduslikud vahekorrad ja maksustusvõime, asustuse tihedus jne., et seda tarbe korral järele aidata (Poola koloniseerimiskavatsused Lõuna-Eestis, Rootsi poolt teostatavad vastavad üritused Põhja-Eesti suhtes).

Olude rahunemisega Eesti mandriosas hakkab järelejäädud asustus pikkamööda ise kasvama, kuid samas on märgatav ka tugev uudisasunikude juurdevool Venemaalt, Lätist, Soomest, Poolast, Leedust ja kaugemaltki. Nende mitte-eestlaste arv polnud väike, moodustades eestlaste koguarvust umb. 15%. Paljud neist olid siia sõdade aegu paisatud sõdurid, osa oli toodud sunniviisiliselt muudelt aladelt (näit. Johan III asundab Alutagusesse 1581. a. mõnisada soome perekonda Soomest).

Järjekindlamat Liivimaa koloniseerimist kavatses Poola kuningas Stephan Bathory, kuid see kavatsus jäi ulatuslikumalt teostamata. Asustamisele kuulusid peaaesjalikult linnad, nagu Pärnu, Viljandi ja Tartu. Kolonistide vool algas Lõuna-Eestis juba 1582. a., koosnedes esijoonel poolakaist, leedulastest ja sakslasest. Ka Laiusel ja Põltsamaal võib kõnelda koloniseerimisest. Hiljemini Poola-Rootsi vahelises sõjas tõrjuti kolonistid oma kohtadelt, poolakad lahkusid koos Poola valitsusega ja ainult sakslased jäid mõnes paigas püsima. Samuti lahkusid peaaegu kõik poola mõisapidajad maalt, kes olid saanud siin mõisu.

Palju suurem rahvastiku juurdevool on toimunud Vene võimu all olnud Ida-Eestisse peamiselt Vene piiri äärseilt aladelt (Tartumaale, praegusele Võrumaale, Alutagusesse). Soome lahe rannamaile ja ka sügavamale sisemaale on asunud rohkesti üle lahe tulnud soomlasi. Ka Saaremaalt suureneb märgatavalt XVII sajandi alguses asunikude juurdevool, eriti Lääne-, Pärnu- ja Viljandimaale, aga mujalegi, sest Saaremaa oli tol ajal tihedaimini asustatud Eesti osa. See rahva liiklemine toimus enamasti vabatahtlikult, osalt aga ka sunniviisil, kusjuures on märgatav tendents asumiseks enam laastatud Kesk-Eestisse. Seejuures on märgata, et Mandri-Eestis talurahvas vahetas sel ajal sagedasti asukohta, suundudes sõja või nälja tõttu tühjunud, põllupinnaselt aga paremaks arvatud aladele.

Niisiis toimusid sõdade ajastul ja selle järel Eesti alal suured muutused maa asustuse tiheduse ja asustuse rahvusliku koostise ümberkujunemise mõttes. Senisesse maavalduse jagunemisse ordu, piiskoppide ja aadli vahel, mis kehtis orduaja lõpul, olid tulnud hoopis teissugused vahekorrad. Kõik see avaldas suurt mõju maa majandusliku tootmise võimele ning tootmise enda osanemisele riigi ja eramandi vahel.

Kuivõrra pikkamööda paranes majanduselu XVII sajandi esimesel poolel teda tabanud põhjalikest häiretest, tõendavad ilmekalt vakuraamatute ja revisjonide andmed. Põhja-Eestis oli 1601. a. asustatud talusid 2951, üksjalgu 88, vabadikke ja kalureid 604, Lõuna-Eestis umb. 7000 talu ja ligikaudu 900 üksjalga. Veel 1630. a. paiku ei olnud Lõuna-Eesti, mille alal oli jätkunud XVII sajandi algupoolel sõja intensiivne laastamistöö, maa asustus kuigi palju jõudnud kasvada; sel ajal leiame siit 7326 talu, kuid väga paljud neist on tühjad. Kogu Lõuna-Eesti peale tuleb veel 1624.—1627. a. revisjonide põhjal 75,1%, Põhja-Eestis 1620. a. 75,7% tühje adramaid. Saaremaal oli 1645. a. tühje adramaid 3,46%. On arvestatud, et umb. $\frac{2}{3}$ eesti rahvast on hävinud eelmainitud sõdade, nälja ja katku ajal. See näib olevat tõenäone, kuigi täpseid andmeid selle ajastu kohta lõplikkude otsuste tegemiseks pole.

Suhteliselt õiget vahekorda tolleaegses asustuspildis näitavad kõige paremini revisjonide andmed 1620., 1624.—27. ja 1637.—41. ja 1645. aastast Eesti ala eri osade kohta. Eespool mainiti asustuse kasvu uudisasunikude kaudu. Lõuna-Eestis tõuseb nende arv 1624.—27. a. keskmiselt 40%-le. Kui sellest maha arvata teistest rahvustest asunikud, oli Lõuna-Eestis 31% eesti talupoegadest asunud uutesse talu-

desse väljaspool oma endise mõisa piire. Ligikaudu sarnane olukord valitses ka Põhja-Eestis.

Asustuse rahvuslik koostis.

Eesti ala talulise asustuse rahvusliku koostise kindlaksmääramisele aitavad tähtsalt kaasa 1637.—41. a. revisjoni andmed. Neist selgub kõigepealt, et Liivimaal eesti osas elas sel ajal 4485 ja Eestimaal 5057 perekonda. Tegelikult see arv oli küll mõnevõrra suurem. Saaremaal 1645. a. asus riigimail 2470 perekonda, kokku siis nimetatud aja paiku 12 012 perekonda. Nende hulgas oli umb. 15% võõr-rahvastest (Loode-Eestis ja osalt ka põhjarannikul rootslased, põhjarannikul, Harjumaal, Virumaal, väiksemal määral ka Põltsamaa alal ja Põhja-Tartumaal soomlasi, Tartu läänis, eriti Lõuna-Tartumaal ja mujalgi üksikult lätlasi, Tartu ja Laiuse läänis, Põltsamaa alal, Virumaal ja eriti Alutaguses palju venelasi). Väiksemal arvul ja üksikult elas laialipaisatult siin-seal Lõuna-Eestis ka üksikuid poolakaid, rootslasi, leedulasi ja ungarlasi, Põhja-Eestis isegi šotlasi ja hollandlasi. Sakslasi asus käsitöolistena ja talupoegadena maal üle Eesti laialipaisatult väiksemal määral.

Rohke soomlaste juurdevool põhineb asjaolul, et säärane asukoha vahetamine toimus juba esiajaloo aegu mõlemapoolselt. Sõjaraaskuste ajal Soomes, teades Eestimaal olevat palju tühje viljarikkaid maid, suurenes siirdujate vool tavalisest palju suuremaks. Seda aitas omakord suurendada Rootsi valitsuse sellekohane õhutus ja isegi sunniviisiline soomlaste asundamine Eestimaale. Ka maa-harimise tingimuste raskenedamine talupoegadele Soomes seal rohke balti-saksa mõisnikkude kihi tekkimisega XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses sundis mõndagi talupoega lahkuma Soomest. Soome asustuse tihedust Eestis tõendab asjaolu, et mõnes mõisas olid peaaegu kõik talupojad soomlased; Harjumaal nende arv tõusis kuni 12%-ni, Virumaal koguni üle 20% rahvastiku üldarvust. Põltsamaale koondati soomlasi eesmärgiga luua seal nendest sõdurite asundus. 1638. a. oli sealses linnuseläänis 191 soome perekonda. — Ka vene-lased moodustasid Tartu läänis ligikaudu 15% kogu lääni rahvastikust. Veel suurem oli nende arv Alutaguses. Sõdade ajastul maa tühjumise tagajärjel toimunud uudisasunikkude juurdetekkimine on seotud mõnikord otse kurioossete katsetega. Nii toob hollandlane vabahärra Reinald Brederode, kellele Gustav II Adolf läänistas

Rakvere lossi koos ümberkaudsete maa-aladega, Hollandist laevadel ligi paarkümmend hollandi perekonda koos elus- ja eluta inventariga, asundades neid Rakvere lääni.

Talupoegade põgenemise ja liiklemise takistamine.

Vaatamata kõrgele võõraste protsendile rahvastikus assimileerusid need võõrad õige ruttu eesti elanikkonda. Kuid tühjade maade suur arv, nagu eespool mainitud, põhjustas, et talurahva oma endistelt kohtadelt uutele, loodetavaile parematele siirdumine toimus nüüd suuremal määral kui varemini. Sõja aegadel ei saadudki rakendada talupoegade suhtes sunnismaisust, nagu oleks soovitud. Suur tühjade maade arv ka sõja järelaegadel kihutas talupoegi vahetama asukohti. Riigivõimu ja kohalikkude olude korralduse üldise stabiliseerumisega hakati sellele liikumisele suuremaid takistusi looma, et mõisade majandamisele kahjusid ei tekiks. Siiski jätkus säärane siirdumine ärakargamise näol kestvalt Rootsi ja Venegi ajal (XVIII sajandil), mis muutus nagu mingiks võitlusabinõuks talupoegadel mõisnikkude ülemäärase ekspluatatsiooni vastu. Eriti tihe oli ärakargamine Vene piiri lähedasil aladel. Kuid seda esines ka Eestimaalt Liivimaale ja vastupidi, isegi ühe ja sama lääni või kreisi piirkonnas. Kohtutel oli väga palju tegemist ärakaranud talupoegade tagasinõudmise asjadega. Kristiina eestkostevalitsus soovitas mõisnikele tõhusa abinõuna selle ärakargamise vastu talupoegade kergemat kohtlemist, kuid see muidugi oleks tähendanud mõisnikele väiksema tulu saamist talupoegadelt. Hiljemini saadeti sõjaväepatrulle Vene piiri äärde põgenikke haarama, kuid sellelgi abinõul polnud palju tulemusi. Juba aegsasti püüdis valitsus siin mõisnikele vastu tulla, takistades talupoegade sisemaist liiklemist ja uutele kohtadele asumist. Ka püüti valjema kontrolli alla seada vabadikke, üksjalgade ja pobulite siirdumist uude asukohta. Ses mõttes on tähelepanuväärivad Eestimaa kubeneri Eerik Oxenstierna poolt astunud sammud.

Siiski mõjuvamaks ses suhtes osutus alles Liivimaa kindral-kuberner Claes Tott'i poolt 1668. a. publitseeritud ja Rootsi keskvalitsuse poolt 1671. a. kinnitatud Liivimaa maapolitseikorraldus, milles valjemalt lahendati ka ärakargamise küsimus. Selle korralduse alusel, mis määras adrakohtunikkude ja ta abide ülesanded, viidi sunnismaisus järjekindlamalt läbi. Talupoeg pidi jääma sellele alale, kus ta oli sündinud; päristalupoja järeletulijad kuulusid tagasi-

loovutamisele, kui nad siirdusid oma alalt mujale. Ainult kui talupoeg endise pärishärra teadmisel asus üle kümne aasta võõrsil, kadus tagasinõudmise õigus, kusjuures talupoeg jäi uuele alale päristalupojaks. Kuid ka Totti maapolitseikorraldus ei suutnud tõkestada talupoegade pagemist, mis eriti raskemal aegadel (näit. näljahäda aegu 1695—1697) omandas suure ulatuse.

Rahvastiku tihedus ja kasv.

Sõdade järelajastu rahvatiheduses valitses suur erinevus Eesti ala eri osades. Vähem laastatud oli Saaremaa, seega tihedama elanikkonnaga. Võrdlemisi kiirelt kasvas rahvaarv Alutaguse lõunaosas vene uudisasunikude arvel. 1601. a. oli näiteks Narva lossi läänis 17 asustatud ja $36\frac{1}{2}$ tühja adramaad, 1620. a. oli aga Lõuna-Alutaguses tühje adramaid veel umb. 27%. Pärnumaal, mis eriti rikas metsade ja soode poolest, polnud orduaja lõpulgi asustus kuigi tihe. Kuid ühtlasi on Pärnumaa üks kiiremini aja raskustest elanikkonna suhtes ülesaav maaosa. Mujal Põhja-Eestis oli asustamata adramaid veel 1620. a., nagu kuulsime, umb. 75,7%, mis tõendab majandusliku laostumise katastroofilist iseloomu. 1601. a. oli Jõhvi läänis $15\frac{1}{4}$ asustatud ja 196 tühja adramaad, palju parem pole olukord 1620. a., kus asustamata adramaid oli 92,8%. Peaaegu asustamata olid viimatimainitud aastal veel Lõuna-Virumaa (tühje adramaid 96,6%), Põhja-Järvamaa (tühje adramaid 99%), Edela-Järvamaa (95,3%), Liivimaal mõni aasta hiljem veel Põhja-Tartumaa (Eestimaa piiriäärne osa, tühje adramaid 95,7%). Juba märksa suurema rahvaarvuga olid Kadrina, Haljala ja Viru-Nigula kihelkonna põhjapoolsed osad soome asunikude mõjul (tühje adramaid 43,7%), edasi Tallinna ümbrus ja suurem osa Harju- ja Läänemaast, välja arvatud Ida-Harju (tühje adramaid 77%) ja Lõuna-Läänemaa (78,3%). Lõuna-Eestis 1620-ndail aastail olid kõige tühjemad alad Põltsamaa lään, edasi suurem osa praegusest Viljandimaast ja Tartu läänist. Hiiumaal oli tühje adramaid umb. 60%.

Et sõda oli laastanud eriti neis maaosades, mis olid tuntud viljarikkamaina, kus oli põllupinnas hea, samuti soodsad ka muud majanduselu elustavad tegurid (teede lähedus, linnad), siis nende alade asustamine järgneva rahulikuma hilisema Rootsi aja kestel toimub kõige intensiivsemalt. Vaatamata maa majanduselu organisatsioonis esinevaile mitmele häireile, Rootsi-Vene sõja ajal a. 1657—1658 toimunud rüüsteretkedele venelaste poolt (kannatasid eriti Alu-

taguse, Kesk-Virumaa ja Tartumaa) ning 1657. a. valitsenud katkule, kasvab rahvaarv väga kiiresti. Sellega väheneb kiiresti ka asustamata maade arv. Adramaade arvu suurenemine ei saa siinjuures siiski alati olla asustuse tiheduse näitajaks, sest Karl XI poolt teostatud maade ümbermõõtmisega, kusjuures loodi senisest erinev kindel arvestusalus adramaale, kasvas senine adramaade arv juba puhtmatemaatiliselt. Kuid teatava võrdlusaluse annab adramaade arv ikkagi, kui silmas pidada, et vahepeal oli senisest elavamalt ka uudismaid ümber kujundatud põlispõlluks. Peale Karl XI revisjoni on Liivimaa eesti alal suurenenud adramaade arv keskmiselt 79%, võrreldes 1638.—41. a. revisjoniga. Kui 1620-ndail aastail oli ainult üks neljandik taludest asustatud ja Eestis asuva rahva arv võis ulatuda umb. 100 000-ni, siis sajandi lõpul, enne suurt näljaaega on olukord põhjalikult muutunud. 1696. a. paiku oli eesti ala rahvaarv (koos linnaelanikkudega) umb. 350 000.

Majanduslikult oli sel asjaolul määrav tähtsus. Kui enne, umb. 60—70 a. tagasi, hõreda asustuse tõttu mõisapidajad olid mures, kuidas saada inimjõudu olemasolevate maade harimiseks, ühtlasi pannes kohalasuvalle talupoegkonnale peale suuri kohustusi, tekib nüüd küsimus, mis teha üleearuselt vabaks jäänud tööjõududega. See tööjõudude rohkus ei esinenud aga veel ühetaoliselt üle maa. Siiski on konstateeritav, et Rootsi aja lõpul asustuse tihedus maal oli tõusnud tolle aja majanduselu arengu ja korralduse seisukohalt kohati juba täistiheduseni, osutades üksikosades koguni üleasustust (Saaremaal) või tolle aja majandamisviiside juures maksimaalset tihedust. Seetõttu kestis ka XVII sajandi lõpul Saaremaalt inimeste juurdevool mandrile. Seda täistihedust ei tohi segada muidugi oleviku asustuse võimaliku tiheduse probleemidega, sest praegusaja majandusliku arengu tingimused on hoopis teissugused (erinev põllumajanduslik tehnika, tihe raudteede ja teestiku võrk, komplitseeritud kaubavahetuse süsteem jne.).

Asustuse tiheduse kõrvalnähtused ja maa viljarikkus.

Suhtelise täistihedusega asustuses käisid kaasas mitmed nähtused. Tühjade adramaade arv vähenes rohkem kui seda Rootsi ajal varemini kunagi esines. Et tühje talumaid mõnes piirkonnas enam polnud, killunesid seal talumaad rohkem, talud muutusid väiksemaks, millega langes osas talupoegkonnas jõukus, kuigi see üldiselt märgatavalt tõusis. Põhja-Eestis olid näiteks väga tihedalt asustatud

Vigala, Noarootsi, Rapla, Nissi, Jõhvi jt. khk. Lõuna-Eestis oli asustus veel tihedam, eriti Laiuse, Põltsamaa ning Pilistvere kihelkonnas ja osalt mujalgi. Asustus oli seega oma tiheduselt erinev. Isegi ühe mõisapiirkonna ulatuses elas ühel adramaal mitu korda rohkem inimesi kui teisel, olenedes maaharimise lokaalseist tingimustest. Rahva juurdekasv toimus jõudsasti, sest ainuüksi juba hea viljasaagi aasta aitas kaasa abiellumiste tõusuks. On väidetud, nagu oleks Rootsi valitsus olnud nõutu selle kasvava elanikkudehulga suhtes. Valitsus püüdis siiski reguleerida talupoegade tööjõu ülejääki riigile kuuluvatel aladel määrustega. Talud Rootsi ajal olid enamasti õige rahvarikkad (koos sulastega oli paljudes taludes täiskasvanud meesttööjõude 6—7; oli rohkesti talusid, kus inimeste arv kokku ulatus 20-ni). Laste arv oli suur (keskmiselt 5—8), kuid nende suremus oli ka suurem. Valitsuse püüded suundusid seetõttu talude suurema viljareservi loomisele.

Ühtlasi tekitas asustuse tihedus põllumajanduses tihenevat talumaade mõisastamist ning talupoegade pillutamist ääre- ning metsamaadele; talumaade mõisastamisprotsess oli küll juba varemini alanud, kuid nüüd peamiselt asustuse tiheduse tõttu oli võimalik laiendada mõisapõlde, kasutades selleks tööjõu senist ülejääki.

Asustustiheduse ja asustatud maa-ala suuruse, samuti sellest sõltuva majandusliku tulukuse seisukohalt suhtelise pildi saamiseks on tähtsad adramaade arvud Eesti alal Rootsi aja lõpul. Seejuures tuleb silmas pidada adramaade erinevat ilmet ja suurust Eesti-, Liivi- ja Saaremaal. Eestimaal oli 1696. a. revisjoni järgi $8283^{5/16}$ adramaad, 1703. a. arvestatakse Eestimaal $8296^{7/20}$ adramaad (Harjumaal $2831^{31/48}$, Virumaal $2181^{29/48}$, Järvemaal $1200^{1/10}$ ja Läänemaal 2083 adram.). Liivimaa eesti osas 1690. a. oli $3663^{1/4}$ adramaad (Tartu kreisis koos praeguse Võrumaaga $2454^{5/8}$ ja Pärnu kreisis koos praeguse Viljandimaaga $1208^{5/8}$ adram.). Saaremaal oli 1690. a. $1813^{3/4}$ asustatud adramaad.

Eesti maa-ala viljarikkamad maakonnad olid Rootsi ajal esijoones Tartu kreis (kuhu kuulus ka praegune Võrumaa), idapoolne osa Pärnu kreisist (praegune Viljandimaa), Virumaa lõuna- ja lääneosad ning Harjumaal keskosa. Metsi, soid ning rabamaid oli üle Eesti rohkesti. Nende arvele langeb rohkesti ka karja- ja heinamaid. Viimaseid oli aga eriti jõgede, ojade ja järvede kallasmail. Suurte põliste metsamassiividega olid kaetud Virumaa idaosa (Alutaguse) ja osa lõunaosast (Tudulinna, osa Viru-Jaagupi ja Simuna alasid), Kuusalu ja Kadrina

kihelkond Harju-Viru piiril, Pärnu kreisi kesk- ja lõunaosa, Tartu kreisi põhjapoolsed osad (Kodavere, Avinurme, Laiuse jt.) ning Hiiumaa (vt. joon. 12).

Teestik ja selle korrashoid.

Eelmistes osades on näidatud, millise esmajärgulise tähtsusega faktorid on (teatava maa) majanduselule liiklemisolud ja teestik. Liiklemisolusid korraldati Rootsigi ajal sõjalistel (strateegilistel), majanduslikel ja lõpuks usulistelgi (kirikuteed) põhjustel. Eesti ala siseliiklemisolude korraldamisele pani Rootsi valitsus rohkesti rõhku. Sel ajal loodud teedekorraldus on aluseks ka veneaegsele korraldustööle. Teestik Eesti- ja Liivimaal oli Rootsi ajal suhteliselt hõredalt arendatud. Kõige paremini olid korras hoitud ja hoolitsetud järgmised sõjateed, mis ka kaubakulgemisel ja üldse liiklemisel olid otsustava tähtsusega: 1) Riia—Carnikava—Salatsi—Pärnu—Märjamaa—Jõgisuu—Tallinn; 2) Riia—Lemsalu—Burtneki—Ruhja—Karksi—Viljandi—Navesti—Ubakali—Mustla—Kose—Tallinn; 3) Riia—Volmari (alguses ühine Lemsalu teega) —Valga—Tõlliste—Rõngu—Nõo—Tartu—Äksi—Põltsamaa—Ubakali—Tallinn; 4) Riia—Võnnu (alguses ühine Lemsalu teega) —Adsel—Rõuge—Vastseliina—Vene piir; 5) Riia—Nitaure—V.—Piebalga—Aluksne—Vastseliina; 6) Riia—Suntaži—Ergli—Cesvaine—Tirza—Aluksne—Vastseliina; 7) Pärnu—Saarde—Karksi—Helme—Rõngu—Tartu—Kirumpää—Vastseliina; 8) Tartu—Igavere—Torma—Kauksi—Jõhvi—Narva; 9) Tallinn—Jõelähtme—Kuusalu—Loobu—Haljala—Rakvere—Viru-Nigula—Varja—Aa—Pühajõe—Voka (ühinemispunkt Tartust Jõhvi kaudu tuleva teega)—Narva. See peateede võrk on vana, osaliselt ulatudes juba muistsesse Eesti iseseisvusaega. Nimetatud teed, mis Rootsi ajal leidsid korrashoiu mõttes erilist tähelepanu, hargnevad veel paljudeks kõrval- ja kirikuteedeks, millel samuti on oluline tähendus liiklemise seisukohalt. Eesti alal mainigem säärastest teedest Pärnu—Virtsu—Kuivastu—Põide—Kuressaare teed, mille kaudu, peale laevaühenduse, toimus peamine läbikäimine Saaremaa ja mandri vahel. Tallinnast Harku, Keila ja Padise kaudu viis maantee Haapsallu. Äksi ja Põltsamaa vaheliselt teelt hargnes tee Kärde—Piibe—Koeru—J.—Jaani—Jäneda kaudu Jõelähtmele suurele sõjateele välja; Paidest tulev tee Koeru ja V.—Maarja kaudu ühines Rakvere lähedal Tallinn—Narva sõjateega. Põltsamaa ja Äksi vahel samuti hargnes tee Laiuse kaudu Torma juurde Tartu ja Narva vahelisele sõjateele.

See kirjeldatud teedevõrk koos kiriku- ja külateedega oli puudulik selleks, et rahuldada majanduselu nõudeid. Ühendades strateegiliselt tähtsaid punkte, olid suuremad sõjateed kaubanduslikugi liiklemise peasoonteks juba algusest peale. Kuid asustuse tihenemisega XVII sajandi lõpupoolel ei suutnud nad ühendada ega elustada paljusid maakohti, mis seda vajasid. Näiteks Tartu ja Pärnu vaheline tee tegi suure ringi lõunasse madala ja soise maastiku tõttu, kuid otseühendus Pärnu, Viljandi ja Tartu vahel oli väga vilets. Samuti puudus lähem otseühendus Kagu-Eesti ja Edela-Eesti vahel, sest Mõniste—Hargla—Valga—Helme tee oli väga halvas seisukorras. Teede puudumine ja olemasoleva teedevõrgu halb seisukord raskendas elanikkonna läbikäimist säärase majandusliku tsentrumiga, mis oleks elustavalt mõjunud vastava maa-ala põllundusele ja kaubandusele. Teedevõrgu, mis juba Hansa ajal oli välja arenenud kahest keskpunktist, Tallinnast ja Riist, puuduse all kannatas tunduvalt Pärnu, kellel oleks muidu olnud häid eeldusi juba tol ajal kujuneda Lõuna-Eesti kaubanduslikuks keskuseks. Antud olukorras pidi aga näiteks suur osa Tartu kreisist suunama oma kaubanduslikud tehingud Riiga. Halb ühendus Pärnuga sundis mõnikord isegi Viljandi ja Karksi ümbruskonna rahvastikku lahendama oma majanduslikke vajadusi Tallinnas või Riias, kõnelemata Põltsamaast, mille ümbruskonna rahvastik oli tihedas ühenduses Tallinnaga.

Rootsi valitsus püüdis kõigi võimalikkude abinõudega parandada olemasoleva teedevõrgu puudusi. Väga suur on nende korralduste hulk, millega määrati teede tegemise kord, klassifitseerimise liigid, sildade ja parvede parandus, kraavide kaevamine, miilitulpade (iga veerandmiili tagant) püstitamine jne. Alates Karl IX sellekohaste korraldustega ja lõppedes Põhjasõja-aegsete teetegemise käskudega, kusjuures eriti tähelepanuvääriv on Claes Totti politseikorraldus 1668. a., sihtisid kõik valitsuse püüded sellele, et Eesti-, Liivi- ja Saaremaa omandaks väljaarendatud ja hästi korrashoitud teedevõrgu, mille tähtsust õieti hinnati. Teede äärde viletsate kõrtside asemele tuli rajada korralikud öömajad, kus võisid peavarju leida ja toitu saada reisijad ning hobused. Teeäärsed talunikud salakörtsid kaotati, mõisapidajaid kohustati mitte üksnes teid sillutama väljamõõdetud kindlate teeosade ulatuses, vaid ka kive ja langenud puid kõrvaldama, teid laiendama jne. Avaldatud määruste alusel pidid vähemalt tähtsamad sõjateed olema kõigiti korras.

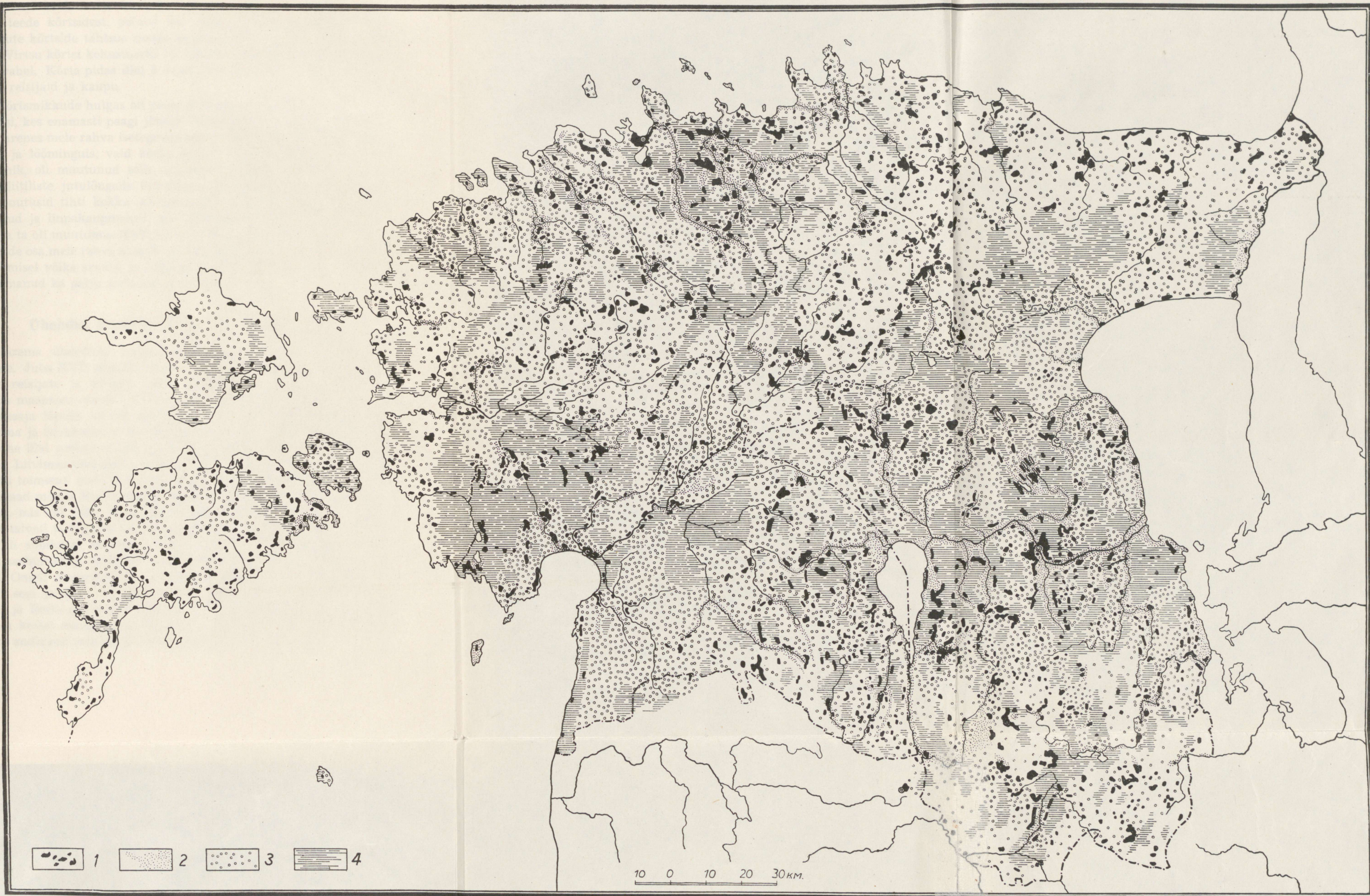
Kahjuks oli kõigil neil püüetel vähe tulemusi. Mõisaomanikud

ja -rentnikud suhtusid lohakalt teetegemisse, mille pearaskus lasus talupoegkonnal.

Talupoegkond andis tööjõu, mõisad materjali ja raha. Adra- ja sillakohtunikud kroonuametnikkude järelevalvel pidid teostama tööde kontrolli. Tarvisminev materjal tuli talvel kohale muretseda, kevaldel jagati välja teeosad. Et töid mõjukamalt teostada, ähvardas näiteks Eestimaa kindralkuberner plakatiga 8. juulist 1696, et oma osa teeparandusel mittetäitnuilt tuleb võtta kroonu administratsiooni alla 1 adramaa asustatud maad, olgu see aadli- või rendimõis. Ühtlasi süüdistab ta adrakohtunikke, et need lohakusse hooletult suhtuvad ning sugulasi ja sõpru teetegemisel kergemini kohtlevad. Osa adrakohtunikke trahvitakse, osa lubatakse võtta kohtulikule vastutusele. Alles kroonu poolt teostatud teede väljamõõtmise ja kaardistamise ning muude eeltööde abil olukord paraneb pisut, kuid veel 1697. a., kui Liivimaa kindralkuberner tahab oma reisul mööda maad tutvuda nälja all eriti kannatanud kihelkondade seisukorraga, kavatsedes selleks sõita Viljandist läbi Pilistvere ja Põltsamaa kihelkondade Tartu, soovib Pärnu kreisifoogt seda reisu mitte ette võtta, sest see olevat suurte raskustega seotud ja isegi elukardetav. 1700. a. Põhjasõja lahtipuhkemisel raskused, mis ilmnesisid Rootsi vägede läbimarssimisel ja moonastamisel, on seletatavad suurel määral ka halbade teedega.

Nii on teedevõrgu puudulikkus ja halb seisukord konstateeritav veel Rootsi aja lõpulgi, kuigi ta eelnevast ajastust palju parem oli. See asjaolu mõjus kahjulikult maa majanduslikule edenemisele, võttes mitmelt maa-alalt soodsaid eeldusi produktide suuremaks müügiks. Ühtlasi halvas ta valitsuse administratiivset aparati teadete-
saatmise aeglustamise ja kontrollreisude raskendamise näol. Looduslikud tingimused ise siiski aitasid seda ebaolu vähendada, sest suurem liiklemine toimus sügistalvel ja talviti, mil oli võimalik kasutada otsemaid teid ning kiiremini reisida. Ses mõttes tuleb teha vahet suve- ja talveteede vahel, millest viimased olid otsemad. Et need teed mõnikord õige oluliselt erinesid, tõendab ka asjaolu, et kõrtside tulukust arvestati sagedasti selle järgi, kas nad asetsesid suve- või talvete ääres.

Teede ääres reisijate mugavuseks pidid olema kõrtsid, mis osalt täitsid ka hilisemate postijaamade ülesannet, muretsesid väiksemal arvul küüthobuseid, sisaldasid ööruume ning müüsid toidu- ja joogipoolist. Teedeäärsete kõrtside asutamiseks ja korrashoiuks anti Rootsi ajal, eriti teisel poolel, rida korraldusi ja isegi normaalplaan nende ehitamiseks. Kõrtside läbimüük suuremate teede ääres oli õige rik-

O. Liiv'i teosest „D. wirtsch. Lage d. estn. Gebietes“ I.

Joon. 12 Põlispõldude, heinamaade, metsade ja kõlbmatu maa levik Eestis XVII sajandi lõpul. 1 — põlispõllud; 2 — heinamaad, aasad; 3 — metsad; 4 — kõlbmatu maa (soo, raba jne.).

kalik, kuid ka küla- ja kirikukõrtsides, mida tuleb eraldada suuremate teede kõrtsidest, polnud see väike. Peamüügiaineks oli õlu. Üksikute kõrtside tähtsus nende asukoha tõttu oli otse silmapaistev. Näit. Virtsu kõrtsi kohustuseks oli ühendust pidada mandri ja Muhumaa vahel. Kõrts pidas ülal 6 sulast, kes suure paadiga vedasid üle väina reisijaid ja kaupu.

Kõrtsmikkude hulgas oli peale sakslaste ja rootslaste rohkesti ka eestlasi, kes enamasti peagi jõudsid majanduslikule jõukusele. Kõrtsides arenes meie rahva isetegevus sugugi mitte ainult joomises, tantsumes ja lööminguis, vaid kõrts, kui teda pidas rahva silmis tubli kõrtsmik, oli muutunud tolle aja rahva klubiks, kus ei puudunud ka poliitiliste jutulõngade kerimine asetleidvate sündmuste puhul. Siin puutusid tihti kokku seisuvaheisid vähem märkamata ööbivad aadlikud ja linnakaupmehed. Äritehinguiks oli kõrts mitmeti sobiv paik ja ta oli muutumas XVII sajandi lõpul teatavas mõttes ka poeks. Kõrtside osa meie rahva elus on suurem, kui seda vahest pealiskaudsel vaatlemisel võiks arvata, ja rohkete negatiivsete nähtuste kõrval on nad omanud ka palju positiivseid mõjusid.

Ühendus Rootsiga ja sisevete liiklemisulud.

Parema ühenduse loomiseks Rootsiga astus valitsus aegsasti samme. Juba XVII sajandi alguses, Karl IX valitsuse ajal, korraldatakse reisijate ja kirjade vedu Tallinna ja Porkkala vahel, kust mööda maanteed siirduti Turusse ja sealt laeval Stokholmi. Rootsi valitsusaja lõpuks oli kujunenud enam-vähem kindel postiühendus Tallinna ja Stokholmi vahel navigatsiooni ajal; seda ühendust püüti üksvahe ülal pidada erilise postijahi käimapanekuga Rootsi ja Eesti vahel. Liivimaa post läks kas Riias või ka Tallinna kaudu Stokholmi. Talviti toimetati posti ja teateid edasi peamiselt kahel teel. Üks tee viis maad mööda Narva, Ingeri, Soome ja Põhjalahe rannikut kaudu Rootsi, mis oli küll väga aeganõudev. Peale selle kasutati, eriti Riias, talveti ja sügiseti ka nn. „saksa“ posti Saksamaa kaudu. Rootsi ajal oli suudetud kehtima panna juba täpne postiplaan, mis nägi posti saabumist ja saatmist teatavail päevil isegi tunniajalise täpsusega. Ometi ilmastikulised olud ajasid sagedasti kõik kavad põhjalikult segi ja meie kuuleme XVII sajandi lõpul kindralkubernere Liivi- ja Eestimaal sageli kaebavat, et nad pole juba viie või kuue nädala kestel mingit posti Rootsist saanud. Postikorralduse juhuslikkus andis end mõnikord otse katastrofaalselt tunda, halvates ameti-

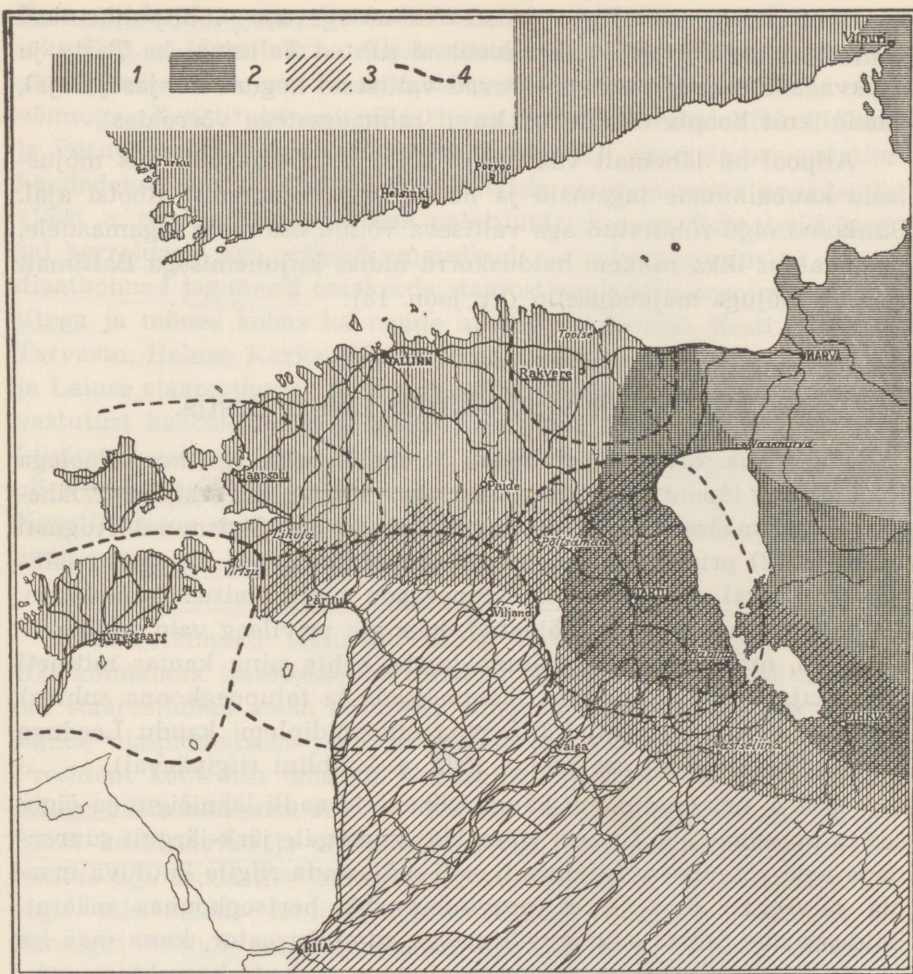
võimude kiiret tegevust, näiteks nälja-aastail 1695—1697 kiire abistamise vajalikkuse puhul ja Põhjasõja ajal. Olukordade kiirel muutumisel hilinesid kuninga load ja korraldused või osutusid niiviisi koguni kahjulikeks, näiteks viljaveokeeldude suhtes, mis eriti sagedasti muutusid ja seetõttu nõudsid väga elastset seadusandlust.

Linnades Rootsi aja lõpul asusid juba postmeistrid, Riias ka postidirektor, kes valvasid postiühenduse järele. Sagedasti saabus postmeistritele huvitavaid poliitilisi teateid ja kirju ning XVII sajandi lõpul on postmeistrid välismaa eeskujul meil ka ajalehti välja andnud (Tallinnas, Narvas, Pärnus, Riias). Post funktsioneeris Rootsi aja lõpul mitmeti juba tänapäeva sarnaselt. Kirjade saatemaks, tembeldamine, postiljonide (postiratsurite) instituut on vanad.

Peale välisühenduste väärrib mainimist ka liiklemine sisevetes. Järjekindel ühendus oli, nagu nägime, Kuivastu ja Virtsu vahel, samuti Väikeses väinas Muhu- ja Saaremaa vahel. Väga vilgas oli ühendus randlaste paatidel kui ka suuremail laevadel Saaremaa väga paljude rannasadamate ja Kuressaare ning mandri (Pärnu, Virtsu, Haapsalu, Hiiumaa, Tallinn), Tallinna ja põhjaranniku sadamakohtade, Narva ning Hiiumaa vahel. Tihe oli liiklemine ka Peipsi järvel (Pihkva, Tartu, Peipsi rannaäärsete külade vahel ühelt poolt ja Narva (Kulgu) teiselt poolt), Narva alamjooksul (ühenduses Rosona kaudu ka Luuga jõega), Emajõel ja Võrtsjärvel. Jõgede osatähtsus on eriti suur metsamajanduses (palgiparvetamine). 1660-ndail aastail kavatseti luua veeühendus Pärnu ja Tartu vahel, süvendades selleks Pärnu jõge ja Emajõe, mida aga ei teostatud. Küll aga püüti Rootsi ajal korduvalt ummistuse eest kaitseda Narva jõe suuet, et kaubavedu toimuks takistusteta.

Tagamaade kujunemine.

Liiklemisolud avaldasid õige määravat mõju majanduslikule arengule. Sõja aegadel laastati kõigepealt suurte teede lähedased maa-alad. Neile langes juhul, kui vaenlane polnud suutnud veel nikaugele tungida, küüdikohustused, ka võtsid oma läbimarssivad väed hoolimatult moona ja loomi. Teisalt aga rahulikkude aegade kättejõudmisel, kuigi küüdi- ja teetegemiskohustused jäid ikkagi maanteed ja sõjateede äärsete elanikkude suureks nuhtluseks, oli kaubateede lähedus ja kättesaadavus majandust ergutavaks teguriks. Soodsa ühenduse kaudu teatava kaubalinnaga kujunesidki juba varakult välja kaubalinnade majanduslikud tagamaad. Need tagamaad

O. Liivi teostest „D. wirtsch. Lage d. estn. Gebietes“ I.

Joon. 13. Linnade majanduslikkude tagamaade kaart Ida-Baltikumis.

1 — Tallinna, 2 — Narva, 3 — Riia, 4 — väiksemate linnade tagamaade piirid.

olid püsivad ning nende piire ei suutnud oluliselt mõjustada ka poliitilised piirid, mis kujunesid Liivimaale XVI sajandi teisel poolel orduriigi kokkuvarisemisel. Alles hiljemini, Rootsi võimu stabiliseerumisega ja haldusliku korralduse suurema sissejuurdumisega provintssidesse saab nende poliitiliste või administratiivsete piiride mõju, kui nad kokku ei langenud tagamaade majanduslikkude piiridega, pika-peale mõõtuandvamaks. Siiski tagamaade stabiilsust tõendavad asja-

olud, et Rootsi ja Vene vahel vaenutegevuse lahtipuhkemisel XVI sajandil jätkusid kaubanduslikud suhted Tallinnal ka Tartu ja Pihkvaga. Samasugused vahekorrad valitsesid koguni Põhjasõja ajal, loomulikult hoopis vähenenud kujul rahuaegsetega võrreldes.

Allpool on lähemalt vaadeldud kõiki neid tegureid, mis mõjustasid kaubalinnade tagamaid ja nende väljakujunemist Rootsi ajal. Siinkohal olgu rõhutatud aga valitseva võimu osa neile tagamaadele, mis avaldus ikka rohkem halduskorra üldise kujunemisega Baltimail ja selle mõjuga majandusellu (vt. joon. 13).

Poola majanduspoliitika Lõuna-Eestis.

Poola alla sattunud Liivimaal jäi riigiõiguslik vahekord Poolaga kuni ajastu lõpuni väga ebamääraseks. Küll püüti vahekord lähemalt ära määrata 28. novembril 1561. a. nn. Sigismund Augusti (1548—1572) privileegis, kus maa haldusküsimuste ja luteri usu säilitamise kõrval figureeris ka talupoegade sunnismaisuse sanktsioon. Kuid nagu seda juba on näidatud, käis see privileeg vaid aadli väikese osa, orduaadli-väikemõisavaldajate kohta ning kaotas mitmeti oma majandusliku tähtsuse (läänimõisade ja talupoegkonna suhtes) Grodnos 1566. a. teostatud Liivimaa unioonidiplomi kaudu Leeduga (samuti Poola-Leedu uniooniga 1569. a. Ljublini riigipäeval).

1566. a. unioonidiplomi kaudu vähenesid aadli lääniõigus ja õigused talupoegade üle. Unioon võimaldas kuningale järk-järgult suurendada oma võimupiire Liivimaal, eriti mõjustada riigile kuuluva maaala hüveolu. Poola uues provintsis ehk hertsogkonnas määrati haldusasjade juhiks suurte volitustega administraator, kuna maa ise jagati neljaks kreisiks senaatoritega eesotsas. Seda korraldust muudeti aga 1582. a. Esimese administraatori Gotthard Kettleri, kes ühtlasi oli Kuramaa hertsogiks, asemele määrati uueks administraatoriks Jan Chodkievicz juba 1566. a. Poolas oli tol ajal juba välja arenenud riigi haldamise aparatuur, mida osalt istutati Liivimaalegi üle. Osalt korraldati haldus Tšehhi, osalt Preisi eeskujul, loomulikult ses ulatuses, kui seda lubasid Liivimaa eriõigused, mis ikkagi andsid saksa soost aadlile suuri võimalusi seisusehuviliseks teotsemiseks (kohalikkude ametnikkude määramine oma maa aadli hulgast jne.).

Liivimaa haldusolude tõhusam korraldamine võis aset leida alles Jan Zapolje rahu järel 1582. a., sest selle kaudu oli kogu Liivimaa Poola kätte sattunud koos vahepeäl Vene võimu all olnud endise

Tartu piiskopkonnaga. Poola halduslik kord Liivimaal määrati kindlaks 1582. a. detsembris väljakuulutatud „*Constitutiones Livoniae*“ alusel, milles fikseeriti ka kohaliku aadliomavalitsuse vahetõrje riigivõimuga. Konstitutsiooni põhjal jagati Liivimaa nüüd Võnnu, Tartu ja Pärnu presidiaatkonnaks (1598. a. nimetati need ümber palatiinkondadeks), kus sõjaliste ja haldusasjade eesotsas seisid presidendid (1598. a. peale vojevoodid ehk palatiinid), kroonu fiskaalseid huvitsid korraldasid aga erilised ametnikud — subcamerarius'ed. Presidiaatkonnad jagunesid omakorda staarostkondadeks, eesotsas staarostitega ja mõnes kohas ka nende abidega. Liivimaa Eesti osas olid Tarvastu, Helme, Karksi, Vastseliina, Kirumpää, Viljandi, Põltsamaa ja Laiuse staarostkond. Igal presidiaatkonnal oli oma maakohus, kus vastutust kandsid ka kõik ametnikud peale administraatori ja kõik Liivimaal asuvad poolakad ning leedulased. Edasikaebeinstantsiks oli Võnnus asuv ja kaks korda aastas kokkuastuv kohtu-maapäev. Konstitutsioon määras ka Liivimaa maapäeva koosseisu, kuid jättis aadlile oma ala kohta siiski veel suured õigused.

Staarostkonnad läänistati välja, aga ainult staarosti eluajaks. Üks kolmandik staarostkonna tuludest läks kuningale, teine kolmandik staarostkonna enda kuludeks (linnuste korrashoidmiseks, garnisonide ülalpidamiseks jne.) ja kolmas osa staarostile ametipalgaks. President kontrollis oma ala staarostite tegevust. Tulusid sai tema selleks määratud maa-aladest. Nii oli Poola halduskord bürokraatlikult keskendatud ja alluvuse süsteem hästi läbi viidud. Raskusi tekitas aga feodaalne jäänus staarostite eluajaks ametissemääramisega, mis eeldas tublisid, vastutustundelisi isikuid; seejuures oli kuningas seotud tingimusega, et ametnikud pärineksid Liivimaal saksa soost aadlist, see kiht aga ei suutnud anda küllaldaselt vastavaid ametnikke. See koos muude põhjustega tekitas kuningas Stephan Bathorys (1576—1586) sügava umbusu kohaliku aadli vastu, mida veel enam suurendasid tema tähtsamad nõuandjad (Antonio Possevino, Jan Zamoyski). Selle umbusu üheks tagajärjeks oli, et kuningas hakkas staarosteid määrama mitte sakslaste, vaid poolakate ja leedulaste hulgast. Samuti läänistas Stephan Bathory rohkesti maid poolakatele ja leedulastele, uusi maid aga jagati saksa soost aadlile suhteliselt vähe. See oli üheks kibestunud meeleolu tekkimise põhjuseks Poola võimu vastu Liivimaa aadlis, millega seltsisid veel kuninga agraar- ja usu- (rekatoliseerimis-) poliitika tõttu tekkinud vastuolud.

Liivimaal langes Poola kätte riigimaadena õige rohkesti endisi peapiiskopi, toomkapiitlite, ordu jne. mõisu, millede maa-ala moodustas umbes poole uue provintsi asustatud maa-aladest. Teine osa kuulus aadlimõisadele. Nii tuli Poola valitsusel hakata korraldama tähtsat majanduslikku ja riigiõiguslikku küsimust, luua piirid oma ja aadlimaa vahel ning teostada halduslikku korda ning majandamist riigimail. Ühtlasi oli ka püüdeks majanduslikult suuremaid kasusid saada aadlimailt, teisalt katsuda mõjustada olusuhete korraldamist seal seevõrra, kuivõrra lubasid seda Liivimaa aadlile antud privileegid.

Et Poola kuningad õieti hindasid riigimaade tähtsust, siis tekkis peagi vajadus kontrollida riiklikku maatagavara ning võimalusi, mis lubasid seda suurendada. Peapiiskop Wilhelm peapiiskopkonna alal, ordumeister Kettler ordu alal olid andnud juba enne orduriigi kokkuvõrsemist ja ka lagunemise ajal rohkesti donatsioone aadlikele. See jätkus ka Sigismund Augusti ajal, eriti sõjategevuse aegu venelastega Jan Chodkieviczi poolt, osalt küll riigipoliitilistel põhjustel, et tõmmata Liivimaa aadlikke Poola poole. Juba Sigismund August kahetses seda donatsioonipoliitikat. Küsimuse revideerimisele asus aga Stephan Bathory. Juba 1582. a. oli kuningas määranud sellekohase revisjonikomisjoni, kes ka reduktsiooni pidi teostama, ning 1583. a. maapäeval esitati aadlile kuninga soov, ette võtta mõisade valdustiitlite revisjon. Kuigi aadel revisjoniga nõustus, polnud ta nõus mõisade tagastamisega. Komisjon asus aga peagi tööle, kuid töö viidi lõpule alles Sigismund III (1587—1632) ajal. Täpsed andmed töö tulemustest puuduvad, kuid õige mitmed läänistatud aadlimõisad tagastati, nagu seda tõendab ka 1599. a. valdustiitlite revisjon. Rohkesti riigimaid saadi Tartu piiskopkonna liitmisel Poola valdusalaga, sest sel alal kui relvadega vallutatud maal ei tahtnud kuningas kohaldada Riia peapiiskopkonna aadlile antud lubadusi. Ainult mõned saksa aadlikud said Tartu alal mõisu tagasi. Teistest moodustas kuningas ökonomiamõisad (näit. Tähtvere, Puhja, Rannu, Sangaste, Räpina jne.), millede eesotsa seati ökonom ja millede tulust läks riigile rohkem kui staarostkondadest. Seejuures moodustasid riigimõisades ja staarostkondades tulude lõviosa talupoegadelt saadud maksud, mis tegid välja keskmiselt umbes $\frac{3}{4}$ kõikidest tuludest, kuna ülejäänud osa saadi mõisapõldudest jne.

Kui Stephan Bathory 1586. a. suri, jätkas tema tööd Liivimaal Sigismund III. Uus kuningas soovis mõjuvalt suurendada poolakate ja leedulaste osa Liivimaa aadlis. Ta läänistas neile rohkem mõisu

kui seda Stephan Bathory oli teinud, kel ühtlasi oli olnud riigimehelikku ettevaatlikkust hoida erapooletut ja tasakaalukat omavahelist suhtumist eri rahvustest mõisnikkude vahel Liivimaal. Sigismund III suunas aga juba alguses oma tegevuse terava otsa Liivimaa aadli vastu, kärpides viimaste õigusi maahalduses, eriti kohalikkude ametnikkude määramisel. Et vaenutegevuse kestel lepitada saksa aadlikke, pandi 1598. a. kehtima uus valitsemiskorraldus („*Ordinatio Livoniae II*“), mis õieti rekonstrueeris Stephan Bathory aegses konstitutsioonis ettenähtud haldamisvormi mitmete ebaoluliste muudatustega, luues jälle üheõiguslikkuse põhimõtte aadli erirahvuste vahel, kaotades aga 1589. a. korra.

Poola valitsus sai siis ülalkirjeldatud haldusvormi ja tegelikkude olusuhete kujunemise alusel majanduslikku tulu uues provintsis otseselt ainult riigimaadest. Kuid kaudselt oli riigimajanduslikult tähtis ka osa poola ja leedu aadlikkude majanduslik sidumine Liivimaaga (ametikohad, läänimõisad), kõnelemata Liivimaa valdamise poliitilisest tähtsusest. Olulist tulu riigile andis ka Riia poliitilise iseseisvuse kadumine allumisega 1582. a. Poolale, mille kaudu siit veel suuremal määral kui enne hakati välja vedama Poola aladeprodukte (vilja jm.). Tähtsa kaubalinna kuulumine Poola alla elustas kaubanduslikku ringkäiku, pakkudes muidki kõrvaltulusid. Ka Pärnu ja Tartu pidid rahu ajal andma rohkesti tulu, kuigi see lootus ei täitunud. Hiljemini, sõja lahtipuhkemisel Poola ja Rootsi vahel, hakati maksu võtma Liivimaa aadlimaadelt („pobor“), mis polnud mitte väike ja aitas toetada Poola sõjalisi operatsioone Liivimaal.

Kuigi puuduvad täpsemad andmed tuludest, mida Poola sai Liivimaalt, on siiski selge, et need väga suured ei saanud olla. Haldusvõim ei saanud veel ajada sügavamaid juuri, et täita soovitud määral kroonu fiskuse huvisid, asustus oli raskete segaste aegade tõttu hõre, palju adramaid tühjad, kaubanduslik elu, eriti Tartus ja Pärnus, valitsenud sõjategevuse tõttu oli palju kaotanud oma endisest jõukusest. Poola aeg oli selleks liiga lühike, et ise sügavat mõju avaldada majandusliku olukorra parandamisele, kui ka selleks, et ise provintist suuri tulusid saada. Tekkivat ehitust sel alal häirisid ebakindlad poliitilised olud ja hilisem sõjategevus hävitas selle suuremas osas. Kui Stephan Bathory, selle andeka ja tahtejõulise kuninga tegevus oleks arenenud Liivimaal soodsamal, rahulikul ajal ja kui ta surm ise poleks nii kiiresti järgnenud, oleks Poola ajastul Liivimaa suhtes olnud palju tähendusrikkamaid ja kestvama iseloomuga tulemusi majanduslikulgi alal. Sigismund III ei olnud aga võrreldav surnud

kuningaga ja Rootsi kasvav ning Gustav II Adolfi energilise käega juhitud pealetung teeb peatse lõpu Poola võimule Liivimaal. Kuid Poola ajastu polnud kaugeltki nii halb ka majanduselus, kui seda hiljemini — osalt sihilikultki — on kirjeldatud.

Taani aeg Saaremaal.

1559 - 1645

Taani aeg oli Saaremaale, sellele merest piiratud ja nagu iseisvamalt oma elu korraldavale Eesti maa-ala osale mitmete tegurite tõttu (esijoones aga suhtelise kõrvalejäämise tõttu sõjaajastu suurest laastamisest, nagu see mandril toimus) majanduslikult keskpärase jõukuse aeg. Saaremaale oli XVI sajand üldiselt tõusuajaks mitme piiskopi mõjul. Kuressaare linnuse juures olev alevik kauples koguni kaugemate lääneriikidega, kõnelemata kaubaühendustest Danzigi, Lüübeki, Riia, Tallinna ja teiste Liivimaa sadamalinnadega. Ka rannakaubandus mujal Saaremaal oli vilgas, ulatudes saarlaste poolt ühes suunas Liivimaale, teisalt Ojamaale ja Rootsi rannikule. Peaväljaveoaineks oli rukis. Kavatsusel ja teostamiselgi olid mitmed majandusliku tähtsusega üritused. Nii läks Saaremaa Taani alla arenenud kaubandusega. Siseolude suhtes oli uuelgi võimul kõigepealt ülesandeks lahendada halduskord ja korraldada riigivõimu suhted aadliga. Esialgu küll hertsog Magnus (saabus Saaremaale 1560. a. kevadel) kui Saare-Lääne piiskop jättis alles endise kirikuriigi halduskorra. Ainult kuninglik asehaldur viibis kohal ja kontrollis Magnuse tegevust. Kuid juba 1573. a. liideti Saaremaa otseselt Taaniga ning ühes sellega muutus ka provintsi halduskord. Kuigi Saaremaa rüütelkonnale oli jäetud maaomavalitsuses suuri õigusi, pani valitsusvõim end siiski õige kindlalt ka aadli suhtes maksma. Kuninglik asehaldur jäi nüüdki provintsi etteotsa, ühtlasi oli ta maakohtu presidendiks, kontrollides seega õigusmõistmist. Aadli maa-alalt nõuti ratsasteenistust isegi valjemal määral kui Eestimaal. 1573. a. kuningas Frederik II otsustas redutseerida hertsog Magnuse poolt läänistatud üle 300 adramaa, kuid aadli vastuseisu tõttu tagastati ainult 156¹/₂ adramaad. Hilisemaid läänistusi Taani ajal toimetati väga tagasihoidlikult ja niiviisi jäi kogu ajastu kestel kaugelt suurem osa maid riigi kätte. Saaremaa üleminekul Rootsile Brömsebro rahulepingu järgi 1645. a. oli seal riigimaid 1059 asustatud adramaad, aadlimaid 649¹/₂ adramaad. Niiviisi suhteliselt oli riigivõimul Saaremaal palju sügavamaid mõjuvõimalusi maa majanduslikule ülesehitusele, kuid ala piiratus ja pinnase keskpärasus ei võinud eriti suuri sisse-

tulekuid riigile võimaldada. Üldiselt on aga Taani riik saanud Saaremaalt niiõelda puhaskasu, sest halduskorralduse ja maakaitse kulud ei tõusnud väga kõrgele ning võimaldasid ülejääke.

Riigi majanduslik organisatsioon talle kuuluvate maade suhtes oli korraldatud niiviisi, et kogu ala jagunes nn. ametkondadeks, millete arv oli 21. Tavaliselt seisis ametkonna eesotsas ametihaldur, mõnel ametihalduril aga oli valitseda paar ametkonda. Nendel olid abiks „vanemad“ ehk kupjad. Majandamine võis toimuda ilma suuremate takistusteta, sest inimtööjõudu oli küllaldaselt. Küll oli Saaremaalgi tühje adramaid, kuid nende suhe täidetud adramaadega polnud väga suur. Igatahes oli see palju väiksem kui samal ajal Eesti ja Liivimaal. E. Blumfeldti andmeil oli 1592. a. riigimaadest 819 asustatud ja 331 tühja adramaad, 1645. a. aga 1050 asustatud ja 65½ tühja adramaad. Saaremaa asustus tihenes õige rohkesti uudisasunikkude juurdevooluga Hiiumaalt, kuid tulijate seas oli ka võõraid Rootsi saartelt ja mujalt. Eespool kirjeldati, et Taani aja keskel ja lõpupoolel toimus koguni saarlaste suur juurdevool mandrile tühjadele maadele.

Taani valitsus oli õige aktiivne Saaremaa majanduselu elustamisel, kuid kauge vahemaa tõttu tähelepanuväärivad kavatsused ei leidnud alati korralikku täitmist. Ka Rootsi alla sattudes jääb Saaremaa Eesti- ja Liivimaaga võrreldes nagu kaugemaks tagamaaks, kuigi provints tõi Rootsile samuti iga aasta puhast tulu, mis oleks pidanud põhjustama ta siseolude majanduslikult ratsionaalsemat korraldust. Vähemalt needki üritused, mida alustati ta osalisel kuulumisel Magnus Gabriel de la Gardiele, oleks pidanud lõplikult teostatama. Sellega oleks tõusnud Saaremaa majanduslik tulukus ja ta osatähtsus teiste provintsidega võrreldes.

Rootsi haldusvõimu kujunemine Põhja-Eestis.

Kui 1561. a. Tallinn allus Rootsi võimule, jäi Rootsi valdusala veel mitmeks aastaks piiratuks ainult Tallinna lähema ümbrusega, ainult ajuti sõjategevuse õnneliku pöörde puhul mõnevõrra laieneses. Alles selle järel, kui 1581. a. suudeti vallutada Narva ning teisedki kindlused Põhja-Eestis peagi langesid rootslaste kätte, võib kõnelda Rootsi valdusala piiride väljakujunemisest. Lõplikult see ala, eriti lõuna-piiride suhtes, saab kindla kuju sõja lõppemisel Poola ja Rootsi vahel 1629.

Juba Harju-Viru ja Järva rüütelkonna alistumisel kinnitas Eerik XIV aadlile suured eesõigused Eestimaa, mida laiendati ka

Lääne rüütelkonnale 1584. a. Need eesõigused olid nii suured, et Rootsi võim tegelikult piirdus ainult otseselt riigile kuuluvate mõisa-aladega. Rootsi valitsusvõimu tähtsamaks esindajaks jäi Tallinna ase-haldur ehk kuberner, kelle ülesandeks oli kõigepealt Eestimaa või mõnikord koguni ainult Tallinna kaitse korraldamine ja vägede varustamise eest hoolitsemine ning teiseks maksude kogumise järelevalve. Rootsi riik oli uuest provintsist majanduslikult väga huvitatud ja sellepärast leidis maksustamise korraldamine riigi erilist tähelepanu. Nende ülesannete kõrval oli asehalduril veel järelevalve õigus-mõistmise üle ning ühenduse pidamine kuninga ja Eestimaa rüütel-konna ning Tallinna linna vahel. Nende ülesannete täitmisel tuli asehalduril kuulata ka talle abiks määratud nõunikkude arvamusi. Peale Tallinna linnuselääni olid aga maal veel teised linnuseläänid. Põhja-Eesti ala vallutamisega kujunesid Eestimaal niiviisi Haapsalu, Lihula, Koluvere, Rakvere ja Narva linnuseläänid, milledega seltsisid veel neile alluvad mõisaläänid. Läänide asehaldurid ja sagedasti ka mõisaalade foogtid nimetati otseselt kuninga poolt ametisse ning allu-sid otse temale. See lõi kogu halduskorrale jaotatud, keskendamata iseloomu ning raskendades järelevalvet nende ametimeeste tegevuse üle soodustas maa ülekohtust maksustamist. Siin ilmnevad selgesti Rootsi tolleaegse, osalt keskajast pärineva haldusvormi puudused. Taani ja Poola riiklik haldusaparatuur oli sel ajal palju enam välja kujunenud, põhines rohkem subordinatsioonile ning oli riigimajanda-misele otstarbekam, nagu see nähtub halduskorraldusest ka Poolale kuuluval Liivimaal ning taaniaegsel Saaremaal (vt. eespool). Alles hiljemini, kui kehtiva halduskorra puudused Rootsis endas juba väga teravalt tunduvaks muutusid, samuti kui riigi majanduspoliitilised ülesanded kasvasid, kujundatakse haldamisvorm ümber, kusjuures eriti Gustav II Adolfi ajal riigivõim välja arendatakse süvendamise ja tsentraliseerimise mõttes. Rootsis luuakse kollegiaalne kesk-valitsus (kantselei-, sõja-, laevastiku-, kammer- ja kohtukollegium). Uus haldamiskord kandus peajoontes varsti ka provintsidesse.

Niiviisi juba 1620-ndaist aastaist alates, eriti aga 1630-ndail ja 1640-ndail aastail muutub Eesti- ja eriti Liivimaa halduslik korraldus väga tunduvalt. Reformid puudutavad ka õigusmõistmist, kirikuelu korraldamist, rahandust, kaubandust ja muid alu. Põhja-Eestis rahu-aja saabumisega kaob pikkamööda linnuseläänide ja mõisaläänide tähtsus, eriti riigimaa võorandamise ja läänistamisega, osalt uute sõja-pidamisviiside esilekerkimisega ja Eestimaa väiksemate linnuste hävi-misega. Võim keskendatakse Tallinnas asuva kubeneri (a. 1673 peale

kindralkuberner) kätte, kes provintsi hüveolu eest vastutab kuninga ees. Tema lähemaks abiks muutub asehaldur, kelle peaülesanded on enamasti majanduslikud (kroonumõisade majapidamise revideerimine, teede korrashoid, maksustamise teostamine, varustamisküsimused, ka õiguspõhine jne.). Peale valitsusnõunikude, kelle arv väheneb sajandi lõpupoolel ühele-kahele, asuvad kubermangu valitsemise teostajatena kuberner juures eriametnikud (laekur, raamatupidaja, Tallinna lossifoogt, hiljemini ka tolliametkond, postmeistrid jne.). Kroonu alal eriti peale reduktsiooni kasvas õiguspõhise suhtes linnusekohtu osa. Rootsi haldusvõimu tähtsus maa majanduslikule kasutamisele riigi huvides nii Eesti- kui ka Liivi- ja Saaremaal on silmanähtav pärast reduktsiooni, kuna enne seda riigile kuuluva vähese maatagavara tõttu ei saanud riigivõim end küllaldaselt maksmata panna.

Rootsi halduskord Liivimaal ja Saaremaal.

Kuigi Karl IX oli juba 1601. a. kavatsenud ühendada Eesti- ja Liivimaa üheks administratiivseks ühikuks, mille vastu ka nende maade rüütelkonnad ei vaieldud, ei saadud seda teostada juba seetõttu, et varsti Liivimaa uuesti Rootsile kaotsi läks. Alles Gustav II Adolphi (1611—1632) eduka sõjategevuse abil allutati Liivimaa uuesti Rootsi võimule, kuid lähem administratiivne ühendamine Eestimaa ja Liivimaa jäi teostamata. Liivimaa ja Ingerimaa kindralkuberneriks 1629. a. määratud J. B. Skytte teostab Liivimaal Rootsi haldusvõimu korralduse, luues sellele soodsa arenemisaluse ka tulevikus. Põhijoontes jäi Liivimaal eesti osas püsima endine poolaagene maa administratiivne jaotus Tartu ja Pärnu kreisi näol, kuigi see esialgu, Skytte ajal, oli veel teisiti jaotatud. Halduslik aparatuur aga arendati välja seninägemata süvenemisega, mis peale aadlivõimu murdmist reduktsiooni teostamise kaudu hargnes igale alale, leides hiljemini säilitamist mitmes osas ka Vene võimu poolt XVIII sajandil. Liivimaal kui relvadega vallutatud alal võis Rootsi valitsus teostada hoopis laialtulatavalt riiklikes huvides administratsiooni-süsteemi.

Rootsi rahuaja kestel Liivimaal, nagu Eestimaa, rööbiti mitmesuguste reformidega ühiskondlikus elus, arenes halduskord üha diferentseeritumaks, ühtlasi aga ka keskvalitsusest ikka rohkem sõltuvamaks, milleks mõjus kaasa iseäranis tugevalt Karl XI (1660—1697) piiramatult ainuvalitsuslik võimukäsitus ja üksikute ametnikkude tegevuse jälgimine. Liivimaal oli riigivõimu esindajaks kindral-

kuberner, kelle asukohaks peagi Tartu asemel kujunes Riia. Tema abideks olid kuberner, majanduslikul alal eriti aga majandusasehaldurid, kes ametisse määrati reduktsioonile järgnenud halduskorra veel üksikasjalisemal väljaarendamisel. Otstarbekuse mõttes oli Liivimaa keelepiiri järgi jaotatud kahte ossa, eesti ja läti distrikti, eri majandusasehalduritega eesotsas. Eesti ala majandusasehalduri asukohaks oli Tartu, tema abideks Tartu ja Pärnu kreisis kreisifiskaalid ja kreisifoogtid, edasi rentmeistrid ja muud majandusametnikud. Kindralkubeneri ja kubeneri kõrval, kelle kätte oli usaldatud kodanliku võimu kõrval ka provintside sõjaline ülemvõim, käsitlesid teised ametnikud, välja arvatud linnuste komandandid, ainult kodanlikku võimu. Rahanduslike eelarve küsimustega tegeles kindralkubermangu juures eriline ülemkammeriir oma ametkonnaga. Maa majanduselu korrastamisel on eriline tähtsus majandusasehaldurite ametitel, kelle tegevusest lähemalt allpool.

Saaremaal 1645. a-st peale, kui seegi provints Rootsi poolt üle võeti, on riigivõimu halduskorra areng teataval määral suuremate raskustega seotud, sest pea-riigimõisad läänistatakse Kuressaare krahvkonna näol Magnus Gabriel de la Gardie, idaosa ta isale Jakob de la Gardie ja riigil jäi vähe öelda saare siseolude kujunemisele. Kuninganna Kristiina troonist loobumisel saab ta pikemaks ajaks Saaremaa tulud enda ülalpeoks. Alles peale reduktsiooni teostamist saab riigivõimu mõju Saaremaalgi otsustavamalt võidule. Saaremaa eesotsas seisis eriline maapealik, kelle kõrval teotsesid Kuressaare komandant ja vähearvuline ametkond.

Rootsi haldusvõim provintsidest ja aadel.

Kui Rootsi haldusvorm esialgu meie maal (Põhja-Eestis) oli veel Rootsis kehtiva rohkete vananenud jäänustega riigikorra alusel üles ehitatud, osutas ta Eestimaa oludes rakendamisel suuri puudusi. Gustav Adolfi ajast peale, mil ka Rootsis reorganiseeriti kohalik administratsioon, eriti aga Rootsis 1634. a. kehtima pandud haldusvormi alusel Eesti- ja Liivimaal väljaarendatud halduskorra ehitus oli palju otstarbekohasem ja tugevam. Et ta täielikuma mõjuvõimu suutis omandada aga alles peale mõisade tagastamist, oleneb seisukohast, mida omasid provintside privileegidega varustatud rüütelkonnad. Privileegide vastu purunesid mitmedki valitsuse katsed luua ühtlasemat ja õiguslikumat korda siinses ühiskondlikus elus. Seega pidurdas rüütelkondade eriline mõjuvõimas seisund riigi

vaheleastumist majanduselu juhtimisel väga oluliselt. Kahtlemata oli Rootsi valitsusel endal määrav osa selles, et aadli mõjuvõim nii tugevaks oli muutunud (aadli eesõiguste kinnitamine, riigimaade pea-aegu täielik läänistamine jne.), kuid see oli toimunud sagedasti küllalt põhjendatud kaalutlusil. Niiviisi oli riigivõim provintside ennast ise nõrgendanud. Ka ei võimaldanud asjaolu, et maa oli jaotatud mitmesse eriõigusi ja tabu omavaisse provintsidesse, alatist kesken-datud haldus- ja majanduspoliitikat. Millist osa etendas provintside aadel riigivõimu suurema sissetungi piiramisel maa ühiskondlikku ellu ja kuivõrra riik oli kaotanud tulusid oma maaomandi läänista-mise teel, nähtub järgnevast. Kõik see tekitas pikkamööda tarbe majanduselu reformide järele, maksustamiskorra muutmist jm., et tõsta riigi tulu provintsidest. Paratamatult viis see aegamööda ka vajaduseni kas rahulikumal teel või terava konfliktiga murda aadli võim ja taastada riigile ta endised maa-alad, kõnelemata katseist kaubanduse ja muudel aladel uute teede ja vahendite otsimisega luua riigile uusi tuluallikaid ja muuta majanduselu provintside ratsio-naalsemaks.

Juba 1561. a. kinnitas kuningas Eerik XIV Harju-Viru ja Järva aadli endised eesõigused, mida laiendati, nagu nägime, 1584. a. ka Läänemaa aadlile. Nende eesõiguste põhjal jäi Eestimaa aadlile maa-valitsemise alal väga suur osa. Maapäevade ja nende vaheaegadel rüütelkonna peamehe ning maanõunikude kaudu kaitses rüütelkond oma seisuse huvisid riigivõimu vastu ja otsustas maa saatust tähtsal viisil puudutavaid küsimusi, sest rohke aadli maavalduse tõttu, kuhu ei küündinud riiklik võim vahele segama, jäi suur osa Eestimaa maa-alast sisepoliitiliselt otsesesse sõltuvusse aadlist. Aadel teostas oma maa-alal politseilist ja kohtuvõimu (adrakohtunikud, meeskohtud, maakohus). Talupoegade olukord majanduslikult ja õiguslikult oli aadli alal täiesti sõltuv mõisnikust. Riigivõim suutis ainult nominaal-selt kuninga asehaldurile reserveerida õigusmõistmise alal kohtu-tegevusest osavõtmise võimalused, tegelikult neid võimalusi riigivõim ei kasutanud kuigi suurel määral.

Rootsi valitsejad, eriti Karl IX ja Gustav Adolf, katsusid piirata aadli ebaloomulikult suurt osatähtsust, kuid see õnnestus vaid väga vähesel määral. Sagedasti tuli aga valitsusel endal loobuda aadli eesõiguste vastu sihitud kavatsusest, et kindlustada aadli poolehoidu sõjaaja muutuvais olukorras. Pealegi Gustav Adolf oli aadlisõbraliku orientatsiooniga ning seotud muude suurte muredega ja üles-annetega väljaspool provintse, mis nõudsid temalt väga palju ener-

giat, kui et ta oleks võinud jõulisemalt jätkata riigivõimu laiendamist ka aadlivõimu kulul siin. Teatavaid edusamme saavutati siiski ses mõttes, kuid teiselt poolt riigimõisade helde läänistamine kuningate kaudu kiskus uusi maa-alu riigivõimu otsesema sõltuvuse alt aadli alla. Aadlimõisadelt saadav tulu riiklikes huvides polnud aga piisav isegi provintsi enda hädavajalisema kaitseorganisatsiooni ülalpeoks. Aadli poolt sooritati ratsateenistust iga 15 adramaa pealt ühe mehe koos varustisega ülalpidamise näol, kuid sel viisil saadav aadlipolkond oli liiga väike, et etendada mingit vähegi tõsisemat osa maakaitstes. Maapäevade poolt valitsejate nõudmisel lubatud kontributsioonidest samuti ei piisanud. Suuremaid tulusid provintsidest sai riik alles Gustav Adolfi poolt sisseseatud litsentsi ja teiste tollide kaudu.

Ka Liivimaal, kus aadel Poola ajal oli ebaühtlane rahvuslikult koostiselt, kuid ala langemisega Rootsi kätte muutus peagi jälle enamasti puhtsaksa-päritoluliseks, läänistati väga ohtralt mõisu endisile omanikele, kes olid osutanud truudust Rootsile, lisaks aga paljudele Eestimaagi aadliperekondadele. Kuigi Eesti- ja Liivimaal läänistati maad eriti esialgu rootsi aadlile, ei kujunenud selle kätte koonduv maahulk siiski suureks. Teissugune olukord oli Rootsi kõrgaadliga, kes sagedasti oma suuri lääniks saadud mõisaalu andsid edasi kohalikele saksa soost aadlikele. Niiviisi Liivimaal Rootsi aja alguses kujuneb samuti rohke saksa soost aadliseisus, kes ihkab endale samu eesõigusi, mis olid Harju-Viru aadlil. Mitmel põhjusel valitsus siingi osutab, osalt ebateadlikultki, järeleandmist, ja nii ühineb Liivimaa aadel oma õigusi energiliselt kaitsevaks korraldatud maaseisuseks. 1634., 1643. ja 1648. a. saab Liivimaa aadli omavalitsus lõplikuma kuju (maapäev maamarssaliga eesotsas, maanõunikude kolleegium jne.), üha tugevamini esitades oma huvisid riigivõimu vastu, kuni ta sai otsustava löögi reduktsiooni ja eriti Patkuli afääri järel Liivimaa seisusliku maaomavalitsuse senise võimu ja korra hävitamise näol (nn. *status provincialis*'e kaotamisega 1694. a.). Saaremaal aadli osatähtsus suurenes analoogiliselt mandri oludega, sisemiselt murdudes samuti alles peale reduktsiooni.

Maaomandi jagunemine riigi ja aadli vahel provintsidest enne reduktsiooni.

Rootsi riigile langes Eestimaa allumisega rohkesti maid. Endised ordumõisad, piiskoppide ja toomkapiitlite maad (eriti Läänemaal), sõja ajal omanikkudeta jäänud maa-alad jm. moodustasid kaugel

üle poole kogu Eestimaa maa-alast. Dr. J. Vasara arvestusel Eerik XIV ajal oli Rootsi kroonumõisade suurus Eestimaal $5230\frac{1}{4}$ adramaad, 610 üksjala- ja 353 vabadikukohta, kuna aadlile kuulus 4590 adramaad. 1586. ja 1590. a. korraldatud valdustiitlite revisjonil jäeti mõisnikele kergel käel maid, ilma et paljudelt oleks nõutudki valdamist õigustavate dokumentide esitamist. Ainult mõnelt aadlikult võeti maad tagasi, mis neile enne seda oli läänistatud. Üldiselt aga läänistasid kroonumaid eriti rohkesti Johan III, Karl IX ja Gustav II Adolf. Niiviisi olid juba 1620. a. kroonumaad vähenenud 1390 adramaale, kuna samal ajal oli aadli käes 8530 adramaad. Esitatud arve tuleb võtta siiski suhtarvudena, mitte täpsetena. Seega riik oli kaotanud ligi kolmveerand tuludest maadest ja ülejäänudki mõisad renditati aadlikele. Foogtide süsteem riigihalduse alal kadus niiviisi pikkamööda nagu iseenesest, jäädes püsima pikemalt vaid üksikutes kohtades.

Liivimaal läänistas Gustav II Adolf samuti väga ohtralt maid, nii et 1630. a. paiku oli riigi maatagavara peaaegu kõik aadlile antud. Ainult 5,4% oli veel Liivimaa asustatud taludest kroonu käes (7326 talust 397). Liivimaa eesti ala 3362 täidetud talust oli samal aastal riigile jäänud ainult 196. Uutest donatsioonidest moodustas küll kõige suurema osa rootsi kõrgaadlile läänistatud ala.

Rootsi kõrgaadlile jagatud läänid mõjusid veel seetõttu riigi huvisid vähendavalt, et nad moodustasid provintsidest nagu eri-õiguslikke administratiivseid ja majanduslikke ühikuid. Nii sai näit. Thurn'i sugukond Pärnu krahvkonna, Eestimaal de la Gardie sugukond osa Läänemaast koos Haapsalu linnaga ning peaaegu kogu Hiiumaa jm. Ka Paide ja Rakvere olid läänistatud rootsi kõrgaadlile (Brederode jt.), kuna de la Gardied saavad suure osa riigimaid Saaremaal (Magnus Gabriel de la Gardiel Kuressaare krahvkond), hiljemini viimatimainitud alad antakse kuninganna Kristiina (1632—1654) ülalpeomadeks. Väiksemad linnad satuvad tihedasse sõltumusse läänivaldajast, mis ei jäta halvendavat mõju avaldamata ka nende majanduslikule olundile.

Kui valitsus ajuti tegigi katsed revideerida aadli maaomandit riigi huvides, siis need katsed ei andnud reaalseid tulemusi. 1680. a., enne reduktsiooni, oli Liivimaa $6317\frac{5}{8}$ adramaast riigimaid ainult $78\frac{1}{4}$ adramaad, kuna rootsi kõrgaadli käes olid $2865\frac{7}{8}$, rootsi väikeaadlil $772\frac{3}{4}$, saksa soost aadlil 2206, linnadel, kirikuil jne. $394\frac{3}{4}$ adramaad. See tõendab, et riik oli andnud käest peaaegu terve talle kuulunud ala ja ta enam üldse ei saanud arvestada riigimaadest saada-

vaid tulusid. Veidi parem, kuid ebaoluliselt, oli olukord Eesti- ja Saaremaal, kuid siingi enne reduktsiooni riik ei saanud suuremaid tulusid riigimaadest nende vähesuse tõttu. Nii pidi valitsus hankima tulusid muul viisil või otsustama lahendada olukorda riigivaranduse radikaalse taastamise teel.

Riigi tulud provintsidest enne reduktsiooni.

Kohe alguses, Eestimaa allumisel Rootsile, pani valitsus suurt rõhku maa maksustamise küsimusele. Tulude saamine uuest maa-alast oli seda tähtsam, et maakaitse siin nõudis palju kulusid. Eespool-esitatust nähtub, et riigile langesid Eestimaal suured maa-alad, kuid tulu neist ei saanud esialgu suur olla, sest väga paljud adramaad olid sõja ajal tühjunud, maksustamise korraldus ebakindlaid oludes raskesti teostatav, puudusid maksustamise aluseks olevad täiesti tõeväärsed maanimistud, ka foogtid omandasid kroonutulusid osaliselt. Nii ei saadud esialgu Eestimaal niigi palju loonusmaks, et varustada siiatoodavaid Rootsi vägesid.

Kui olud veidi rahunesid, algas kohe sihikindlam töö kroonu valdusala revideerimise, maanimistu koostamise, maksunormide määramise jne. näol. Et varasemad revisjonid ei olnud täielikud isegi Eestimaa piirides, pealegi nende kaudu saavutatud andmestik muutus selle järgi, kuidas laienes Rootsi valdusala ning kuivõrra kannatas vastav maaosa järgnevate sõjasündmuste laastavuse all, siis 1601. a. revisjoni tulemusel Rootsi valduses oleva Eesti- ja Liivimaa osade kohta koostatud maaraamat suutis juba paremini anda ülevaate võimalikest riigituludest ning võtta selle alusel makse. Kuid ka 1601. a. revisjon, mis toimus sõjaoludes pealiskaudselt, polnud veel küllalt üksikasjaline ja eksitusvaba. Siiski piiras maaraamat foogtide kuritarvitusi ega võimaldanud neil talupoegadelt lubamatult suuri makse välja pressida ning ainult väikest osa kroonule edasi anda, kuigi ta ei suutnud kaotada ametnikkude korruptsiooni täielikult.

1601. a. revisjonil fikseeriti maksunormid. Revisjoni andmed tõendavad, et maksusuurus oli mitmeti erinev eri maakohtades ja maksustatavaks kihiks jäi otseselt talupoegkond. Maksustati endiselt peamiselt loonusmaksude näol ja väga mitmekesiselt. Rahas maksti ainult õige väike osa, esikohal olid maksuartikleina vili (rukis, nisu, oder, kaer), linnased, tangud, humalad, või, rasv, liha, loomad, munad, kala, puud, hein jne. Olenedes maakoha asendist ja ta erilisest toodangust, domineeris ka vastav maksuartikkel. Kui

enamasti loonusmaksudes suurema osa moodustas vili (rukis, oder), siis rannikul oli esikohal kala, Hiiumaal tuli muude maksude kõrval anda ka lupja, jne.

Maksude tasumine loonus nii paljude ainetega, mille hulk määrati kindlaks, võimaldas kergesti ka edaspidi maksuvõtjate poolt kuritarvitusi, ühtlasi tegi ta riigitulude arvestamise väga keeruliseks. Rootsisis juba XVI sajandi lõpul üha suureneval määral püütakse ühtlustada maksustust, asendades rohkeid eri liiki maksusid vilja- või rahamaksuga. Eestis rahamaks talupoegkonnalt ei suutnud isegi Rootsi aja lõpul kuigi suureks kujuneda vähese rahakäibe tõttu maa-rahva hulgas. Rahaga tasusid makse peamiselt mõisnikud, kusjuures maks loonus ja rahas jagunes ajastu lõpupoolel enamasti võrdseiks osadeks. Seevastu eriliigilise maksustuse üleviimine viljamaksule oli edukam ja seda taotles juba Karl IX. Kuid viljamaksu kõrvale jäid ikkagi veel teiseliigilised väiksemad maksud (vakus- raha, kanad, munad, liha, rannikul kala, puudevedu jne.), kuid juba palju väiksemas ulatuses. See kehtis hilisemalgi Rootsi ajal ja ka Liivi- ja Saaremaal. Seejuures on silmaspeetav, et vakus maksuühikuna kaob terviklikumalt XVII sajandi algupoolel.

Võrreldes talupoegade orduaegse maksustusega suurenesid mõnevõrra maksunormid Rootsi aja alguses, kuid nende kindlaksmääramisega jälle vähenes ametnikkude vahekasu saamine. Nii üldjoontes pidi uus maksumäär talupoegkonnale kasulik olema. Riik oleks võinud saada oma maadelt aja jooksul, halduskorra süvenedes, õige rohkeid tulusid, kui need maad oleksid olnud riigi käes kestvalt. Kuid Rootsi kuningate poolt maade läänistamisega aadlile muutus maksukorraldus illusoorseks. Tulude vähenemine käis käsikäes maatagavara siirdumisega aadli kätte. Aadli maa-alalt riik ei saanud mingeid kindlaid makse. Ainult vähearvulise aadlilipkonna ülalpidamise ja erimaksude (kontributsioonide) andmise näol saadi aadli alalt lisatulusid, mis aga ei suutnud, nagu kuulsime, kaugeltki katta üksi neidki kulusid, mis olid riigil maakaitse teostamisega Eestimaal. Ka Liivimaal kujunes olukord ses suhtes peagi samasuguseks, nagu see oli Eestimaal. Riigipoliitiliselt suurendasid provintsid küll Rootsi riigi osatähtsust ja mõjuvõimu Euroopas, majanduslikult nad esialgu Rootsi riigikassa seisukohalt nõudsid aga juurdemaksu. Et olukorda vähegi normaalsemaks muuta, tuli valitsusel otsida teid riigitulude suurendamiseks provintsidest.

Ses mõttes kaugeleulatuvamaid kavatsusi oli Gustav II Adolfil (1611—1632), niisiis samal kuningal, kelle ajal riiklik maatagavara

tugevasti vähenes läänistamise tõttu. Gustav Adolf soovis maksustada aadli käes olevaid talumaid. Nii Eesti- kui ka Liivimaa rüütelkonnad ei tahtnud aga sellega kuidagi nõustuda, pidades maapäeva kaudu lubatavaid kontributsioone ja ratsateenistust endale küllaldaseks koormaks. Juba Karl IX reformikavatsused maksustamise alal purunesid aadli vastuseisule. Tekkinud ägeda konflikti järel on aadel nüüd sunnitud siiski järeleandmistele, uued tollid pandi kehtima kuninga poolt 1630. a., kuid need olid oma tulutoovuse mõttes palju väiksemad kui kuninga poolt varemini kavatsatud reformid. Eestimaal pandi kehtima veskitoll, maks, mida võeti jahvatatavalt viljalt veskites kroonufiskuse kasuks. See maks puudutas suuresti ka talupoegi, kes maksust kõrvalahoidumiseks hakkasid kasutama endisest suuremal määral käsikive. Väike toll seati sisse linnadesse toodava ja sealt veetava kauba (peamiselt toiduainete) pealt. Tollid asendati 1635. a. lõpul igalt ratsateenistuselt võetava erilise maksuga 24 tündri vilja ulatuses (pool rukkis, pool otrades), nn. tolliviljaga, mis muutus kindlaks naturaalmaksuks. Neist tollidest saadav tulu läks eeskätt riigile, kellelt sõjapidamine nõudis väga rohkesti kulusid. Hiljemini, rahu ajal, kavatseti nimetatud tulused kasutada provintside endi kulude katteks, vastavalt kuninga soovile, et provintsid peavad ise endid kandma. Kuid peale nimetatud maksude seati sisse veel maks kaubanduse läbikäigu pealt linnades, nimelt tollide kõrgendamise näol sadamais ja sisseseatud litsentside abil, millega Tallinn meeleldi küll ei nõustunud.

Liivimaal seati sisse majutusmaks, mis kujunes endistest eri-kontributsioonidest. Seda statsiooni ehk majutusmaksu võeti igalt adramaalt ja tema maksjaiks jäid talupojad. Majutusmaksu kogusumma oli kõrgem kui tollivili Eestimaal. Seda nõuti esialgu igalt haritud adramaalt 3 tündrit rukkeid, niisama palju otri, 2 t. kaeru ja 2 heinaparmast. Kristiina eestkostevalitsuse ajal kujunes see kindlaks adramaalt 2 t. rukkeid, 2 t. otri, 1 t. kaeru ja 1 heinaparmas. Niiviisi moodustas ta keskmiselt umbes niisama suure osa, kui talupoeg mõisale pidi maksma. Tegelikult aga ei suudetud seda maksu kunagi korralikult tasuda ja riigipoliitiliselt oli tal see halb külg, et tekitas talupoegkonnas koguni rootsivaenulist meelsust, sest Poola ajal talupojad polnud riigi poolt sääraselt maksustatud. Ka põhjustas see maks talupoegade rohkearvulist ärakargamist kohtadelt. Kuigi selleaegne Liivimaa kindralkuberner Skytte oli lähtunud õigetest riigifiskuse huvide kohastest kaalutlustest, et katsuda Liivimaa eel-

arvet kuidagi tasakaalu viia, oli see Gustav Adolfi pillava läänistamis-süsteemiga siiski täiesti lootusetu ettevõte. Ka siis, kui litsentsidest saadav kroonutulu, mis varemini läks sõjapidamiskulude katteks, määrati provintside eelarve tuludeks — ja neis moodustas ta tähtsa osa — ei saadud eelarvet tasakaalustada. Alles reduktsiooni järel toimub muutus, kuid adramaade arvu suurenemisega muutus ka majutusmaks üldiselt rängemaks. Et majutusmaks polnud mingil määral talupoegkonna tegelikule maksuvõimele vastav, tuli seda, nagu nägime, Kristiina ajal alandada, pealegi kui revisjoniandmete kaudu saadi tõelisem pilt maa tegelikust seisukorrast, sest endised revisjonid olid väga puudulikult teostatud. Lisaks seati sisse Karl XI ajal ka eriline ratsurite moonastusmaks.

Nende maksude kõrval tuli rüütelkondadel Eesti- ja Liivimaa endiselt kanda ratsateenistust, iga 15 adramaa pealt üks ratsanik. Posti-, küüdi- ja teedekohustused jäid püsima ja muutusid kohati korraldamata olude tõttu esijoonel talupoegkonnale, aga ka mõisnikule suureks koormuseks. Edasi tuli kanda sõjavägede majutamiseks ja toidustamiseks kulusid, ja tihti veel mitmesuguseid erakorralisi makse (kontributsioone). Nii Eesti- kui Liivimaal tahtis kuningas sisse seada kümnismaksu kirikuhaldusliku ehituse arendamiseks ja ülalpidamiseks, nagu see Rootsis oli, kuid aadli vastuseisu tõttu ei saanud piiskop Rudbeck 1627. a. seda läbi viia. Ebaõnnestusid ka Skytte püüded Liivimaal sel alal. Kroonu poolt kanti küll konsistooriumide ülalpidamise kulud, vähesel määral ka regaalkirikute parandamiskulud ja nende õpetajate tasud, muus osas jäi provintside kiriklik organisatsioon majanduslikult täielikult lonkama, jäädes aadli vabatahtlikule abile ja talupoegade maksudele, mis olid eri kihelkondades väga erinevad. Kirikukümnise sisseseadmise vastu seisis aadel eriti seetõttu, et ta nägi siin oma eesõiguste kitsendamist ja isegi talupoegkonna suuremat vabanemist aadli meelevalla alt. Et valitsus ei suutnud kirikukümnist läbi viia, tuleb lugeda tema üheks suuremaks puuduseks, sest et see end valusalt tunda andis kogu järgneval ajastul kiriku- ja hariduselu ning sotsiaalse hoolekande korraldamisel.

Niiviisi on konstateeritav, et Rootsi finantspoliitika kuni mõisade tagastamiseni Eesti- ja Liivimaal polnud riigihuvidele ses mõttes tulus, et ta majanduslikult ei toonud kasusid riigikassale, vaid nõudis kogu aeg juurdemaksu. Tähtsam oli riigi seisukohalt Eesti- ja Liivimaa kuulumine Rootsi alla seetõttu, et see aitas arendada Rootsi suurvõimu Euroopas, andes ühtlasi võimalusi Rootsile pidada sõdu

Euroopa mandril. Selleks olid tähtsad provintside linnade litsentsidest, vilja väljaveo monopolist saadavad tulud. Kuid ka hiljemini, kui litsentsidest saadav tulu määrati Eesti- ja Liivimaa eelarve tasakaalustamiseks, ei aidanud see eriti Liivimaal. Rootsi riiklik haldusaparatuur ja maakaitse nõuded olid seevõrra ulatuslikud, et kaudseist tuludest ei piisanud. Tuli asuda radikaalsemale teele, mida õieti juba Rootsi esimesed valitsejad siin maal osaliselt olid teinud ja mida tõsiselt kavatses teostada ka Rootsi suuremaid riigimehi, kes sel ajastul üldse on vahenditult juhtinud olude korraldamist Ida-Baltikumis, Johan Skytte, kuid millel mingeid reaalseid tulemusi polnud valitsejate endi, Gustav Adolphi ja Kristiina toimimise tõttu maade läänistamise näol aadlile. Valitsust juhtis riigikassa olukord paratamatult leidma uusi tuluallikaid ja nii otsustati asuda võõrandatud maade redutseerimisele riigi kätte. Seda mõisade tagastamist juhtis valjult Karl XI ja suutiski selle kaudu suurel määral mitte üksnes parandada riigifiskuse seisundit, vaid ühtlasi suuremal määral kui ükski teine valitseja haarata riigivõimu korraldava mõju alla ka Ida-Baltikumi maade aadli-omavalitsuslikke institutsioone.

Arvulisi andmeid Rootsi riigi tulude ja kulude kohta Ida-Baltikumis varasema Rootsi aja kohta pole võimalik siin esitada. Alles 1630-ndail ja 1640-ndail aastail, raamatupidamissüsteemi arenemisega, on esimesi täielikumaid andmeid provintside tulude ja kulude vahekorra üle. Neist nähtub, et Eestimaa, kel ei olnud kanda väga suuri maakaitsekulusid, sest ta piirid ei puutunud kokku välisriikidega, on enamasti suutnud katta halduskulud peamiselt tolliviljast ja litsentsidest saadavaist tuludest, kuna aadlilt saadavad erikontributsioonid moodustavad neis tuludes ühe kuuendiku või koguni ühe seitsmendiku. Eestimaa eelarve nagu Liivimaalgi tõusis rahu-aastate jooksul kiiresti suuremaks nii tulude kui kulude osas, viimases küll vähem. Rootsi riigivõimu haldusaparaat Eestimaal nõudis varem ainult ühe kolmandiku, hiljemini isegi ühe neljandiku Liivimaa halduskuludest. Sõjaväelised kulud (kindluste parandamine, garnisonide ülalpidamine) nõudsid Liivimaal 1660-ndail ja 1670-ndail aastail aga ligikaudu 20 korda niipalju, kui selleks Eestimaal välja anti. Eestimaa tulud tõusid, võrreldes 1660-ndate aastate algust 1670. a. algusega, üle 100%, jõudes 1670-ndail aastail umbes 100 000 hõbetaalrile. Liivimaal ei tõusnud sel ajal tulud seevõrra kiiresti, osutades rohkem kõikumisi. Keskmiselt oli see 1660-ndail ja 1670-ndail aastail 200—250 000 hõbetaalrit. Peaosa tuludest moodustasid Liivimaalgi litsentsid koos teiste tollidega ja portooriumiga

(sadamatolliga). Ühtlasi just need tulud osutasid mõlemas provintsis kõige suuremat kõikumist, olenedes kaubanduse läbikäigu konjunktuuridest, mille kõrgustaset omakorda mõjustasid mitmesugused tegurid. Teistest tuludest oli suurem majutusmaks, mis stabiliseerus umb. 70 000 hõbetaalrile. Kuid üksi juba sõjaväelisteks kuludeks läks Liivimaal mainitud aastakümneil keskmiselt aastas 200—250 tuhat hõbetaalrit, siis niipalju, kui saadi kokku tulusid. Nii pidi valitsus juurde maksma eriti Liivimaale, ja seda tehti sageli Eestimaa tulude arvel. 3. m 38.

Mõisade reduktsioon.

Juba Liivimaa kindralkuberner Skytte taotles riigitulude suu- rendamiseks ja kohalikkude halduskulude katteks riigi poolt läänis- tatud maade osalistki tagasisaamist, püüdes teostada seda valdus- tiitlite revisjoni kaudu. Teatava õigusega on nimetatud Skyttet „reduktsiooni isaks“. Kuid Skytte taotlused ei leidnud temaaegse valitsuspoliitika toetust. Et aga Rootsi riik ei olnud riigimajanduslikult niivõrra arenenud, et ta ainult tööstuse ja kaubanduse kaudu ning kaudsete maksude abil oleks suutnud merkantilistliku vaimu kohast riigipoliitikat jätkata, seisti peagi paratamatuse ees, leida riigile uuesti püsivaid tulusid põllumajanduslikult tootvate alade hankimise näol, saavutades majanduslikku stabiilsust riigile loodava maataga- vara näol. Juba peale Kristiina loobumist troonist otsustas 1655. a. riigipäev mitteaadlikkude seisuste eestvõttel, keda toetas Karl X, et osa Kristiina ajal (1632—1654) läänistatud mõisu pidi vastutasuta langema riigile tagasi. Tagastamisele kuulusid mõisad, mille tulud olid määratud omal ajal sõjaväe ja laevastiku ülalpeoks. Muudest Kristiina ajal kingitud mõisadest pidi langema riigile üks neljandik, millest ka see tagastamine kannab neljandikreduktsiooni nimetust. Üldse pidid need mõisad, mis olid kingitud pärisomandiks, jääma omanikkude kätte $\frac{3}{4}$ ulatuses 1604. a. Norrköpingi riigipäeval tehtud otsuse alusel, mis lubas riigimaid läänistada ainult mees- läänidena, s. o. meessoost järglastele alanevas liinis. Selle redukt- siooni tulemusena loodeti saada üksi Eesti-, Liivi- ja Ingerimaalt aastas lisatulusid 30 000 hõbetaalrit. Neljandikreduktsioon ei andnud aga loodetud tulemusi. Pealegi katkes moodustatud reduktsiooni- kolleegiumi töö terveks Karl XI eestkostevalitsuse ajaks (1660—1672), mil riiki juhtis kõrgaristokraatia, kelle huvid reduktsiooni kaudu

kõige enam oleksid kahjustada saanud. Alles Karl XI täisealiseks saamisel ja kogu riigivõimu pikkamööda enda kätte koondamisel, mis lõppes Rootsi riigis absolutistliku kuningavõimu võidulepääsuga, võis kuningas, kes riigi huvisid esijoonel silmas pidas, ka reduktsiooni läbi viia.

Reduktsioon teostati nüüd aga palju radikaalsemal kujul. Rootsis endas langesid riigi kätte suured maa-alad. Ida-Baltikumis, eriti Liivimaal, loodeti reduktsioonist suurt kasu riigile, sest siin oli viimasele jäänud äärmiselt vähe maid, Liivimaa halduskorraldus ja maakaitse nõudsid aga eriliselt suuri kulusid. 1680. a. oli J. Vasara arvestusel Liivimaal kokku $6317\frac{5}{8}$ adramaad, millest rootsi kõrgaadli käes oli $2865\frac{7}{8}$ adramaad, Liivimaa saksa soost aadlil 2206 adramaad, Rootsi riigipäeval esindatud väikeaadlil $772\frac{3}{4}$ adramaad, muid (linnamõisu, kirikumõisu jne.) $394\frac{3}{4}$ adramaad, riigimõisu $78\frac{1}{4}$ adramaad. Juba 1681. a. esimesel poolel redutseeriti rootsi kõrgaadlilt $2123\frac{1}{2}$ adramaad, mis otsekohe andis end tunda Liivimaa tulude suurenemise näol. Liivimaal reduktsiooni teostamisel sattus valitsusvõim teravasse konflikti Liivimaa aadlikkudega, murdes suurel määral nende majanduslikku võimu (1694. a. *status provincialis*'e kaotamine), mille tõttu riigi osatähtsus maa majanduselu kujundamisel suuresti tõusis. Üldse redutseeriti Liivimaal üle 5000 adramaad, seega umbes $\frac{5}{6}$ kogu haritud alast. Redutseeriti kõik Rootsi kuningate ja osalt ka Poola kuningate poolt aadlile läänistatud mõisad.

Eestimaal 1682. a. peale redutseeriti 8283 adramaast 2995. Aadli kätte jäi 5288 adramaad, kusjuures tagastamisele kuulusid kõik Eerik XIV ajal riigile määratud mõisad, välja arvatud tema enda läänistused. Saaremaal algas reduktsioon 1684. a. ja puudutas ainult Rootsi ajal tehtud läänistusi. Saaremaal tagastati 1690. a. umb. 160 adramaad, aadli kätte jäi $482\frac{3}{4}$ adramaad.

Seega reduktsioon majanduslikult kõige tähtsamalt puudutas Liivimaad, muutes mitmeti ka tema senist majanduselu organisatsiooni.

Riigi tulud Ida-Baltikumis peale reduktsiooni.

Mõisade tagastamise kaudu saavutas riik Eesti-, Liivi- ja Saaremaal ulatusliku maa-ala, mille majanduselu korraldamisele riigihuvide seisukohalt tal oli vajalik asuda. Kuigi üksi tagastamine ise tõi kaasa endaga uusi suuri tulusid, oli valitsuse sihiks maksustus-

võime õiglasem kohastamine maal, ühtlasi aga ka uute tuluallikate kindlaksmääramine. Käsikäes sellega toimusid ka talupoegkonna sotsiaalõigusliku seisundi reformikatsed. Peale reduktsiooni on Rootsi valitsuse majanduslikult üks tähtsamaid üritusi reduktsiooniga üheaegselt toimuv maarevisjon (katastreerimine) ja osaline ümbermõõtmine, mis aset leidis peaaegselt ainult kroonu alal.

Tähtsamaid otseseid tulusid kroonule peale sõjaväeliste maksude (ratsateenistus, ratsurite moonastamine, majutamine, silla- ja palgi- raha jne.) Baltimail andsid riigile peale reduktsiooni rendimaksud rahas ja natuuras, Eestimaal tollivili, Liivimaal Gustav Adolfi ajal tekkinud majutusmaks (statsioon), ja maksud kaubandusliku läbikäigu pealt linnades (litsentsid, portooriumid jne.). Osa neist maksudest kandis täielikult talupoegkond, kuid kaudselt lasusid ka aadlike ja rentnikkude poolt sooritatavad maksud talupoegadel. Talupoegkond oli siis tähtsaim maksumaksja ja seega tuluandja kiht nii riigile, mõisadele kui ka kirikule. Seda endastmõistetavat tõsiasja tuleb siin rõhutada ses mõttes, et oleks selgem osatähtsus, mis langes talupoegkonna maksuvõimele maa üldises majanduselus. Talupojal baseerus siis veel enam kui nüüd maa üldine heaolu.

Peale tähtsamate otseste maksude kanti elanikkude poolt Eesti-, Liivi- ja Saaremaal muud maa halduseks ja kaitseks minevad kulud. Teestiku korrashoid, postikorraldus, vallitööd, küüdid, silla- ja palgi- rahad, sõjavägede majutamiskohustused olid talupoegade ja mõisade kanda. Siia lisanduvad veel erakordsed maksud mitmesuguste kontributsioonide näol jm. Nendele maksudele tuleb lisada veel mitmeid teisi maksustamisi, näiteks tulu, mis saadi tempelpaberi sisseseadmise näol, aktsiisirekognitsioonidest Tallinnas, Riias, Tartus ja Pärnus, postisummad, kümnenda penni rahad ja muud. Väga koormavad ja rahaliselt ümber arvestades väga suurteks tõusvad olid sõjavägede majutamiskohustused, mis linnadele, kus garnisonid asusid, suuri raskusi tekitasid.

Kui analüüsida neid makse nende iseloomu järgi, siis mõni liik neist on nõrgalt põhjendatud ja seletuvad suurel määral sõjaväeliste korraldustega. Uute tuluallikate saamiseks otsis valitsus iga võimalust. Maksustamissüsteem niiviisi XVII sajandi lõpuks oli ratsionaalselt välja arendatud, ja kuigi maksukoorem seetõttu elanikkonnale tunduvalt suurenes (riigimaksud moodustasid Karl XI ajal umbes $\frac{1}{4}$ talupoegkonna kogumaksustusest), ei olnud ta siiski väga kurnav,

sest rahva üldine majanduslik jõukus suurenes märgatavalt, võrreldes XVII sajandi alguses ja keskel valitseva olukorraga. Sellele aitas kaasa maal kestvalt valitsev rahu peale Vene-Rootsi sõda. Ainult neis piirkonnis, kus asustus oli juba liiga tihedaks muutumas, oli osa talupoegi viletsamal majanduslikul järjel.

Karl XI parandas Rootsi riigi rahandusolud eeskujulikeks. Eriti reduktsiooni teostamine andis selleks kõige olulisemaid võimalusi. Siin on eriti rõhutatav see suur osa, mis oli Eesti-, Liivi- ja Saaremaal pärast reduktsiooni Rootsi riigi rahandusliku olukorra parane-misele. Juba enne reduktsiooni olid Baltimaad vilja väljaveomaa-dena Rootsile väga suure tähtsusega nii vilja eksportimisel Rootsi kui ka litsentsi ja portooriumimaksude näol, mida sai riik vilja väljaveost Läänemere provintsidest.

Provintside aastatulu suurenes kindlasti väga palju reduktsiooni teostamisega, sest renditulud moodustasid nüüd peamise sissetuleku. Provintside administratsioonikulud ja sõjalise kaitse loomine kaeti laekuvaist tuludest. Maha arvates sealt veel kõik muud provintsidega ühenduses olevad kulud, jäi Rootsi riigikassale veel umbes pool tulu-dest kasutamiseks riigi jaoks.

Et paremini iseloomustada Balti provintside tulukust Rootsi rahuajastu lõpul, peab vaatlema lähemalt neid tulusid aastate kaupa. Summade arvestust ja läbikäigu suurust suhteliselt ilmestavad Eesti-, Liivi- ja Saaremaa tulude ja kulude bilansid, mis on koosta-tud kindralkubermangude ja Saaremaa pearaamatute järgi, kusjuures summad on antud hõbetaalrites:

Aasta	Eestimaa	Liivimaa	Saaremaa
1689			82812
1690	428893		90536
1691	483682	1538036	
1692	510422	1735733	86941
1693	510637	1976509	
1694	505801	2139338	94202
1695	521770		
1696	527126	2158543	84812
1697	522425		103591
1698	649782		118752
1699	849925		

Provintside tulud (hõbetaalreis).

	Eestimaa		Liivimaa		Saaremaa	
	1691	1696	1691	1696	1692	1696
Kroonumõisade rent . .	159982	165258	422978	496668	36824	41947
Majutusmaks			111010	117830	2312	2382
Ratsanikkude varustus- raha			34930	43639		
Litsentsid ja portoorium	37150	34267	268061	249422	2646	3040
Riia Anlagen			85442	82885		
Aktiisi rekognitsioon .		4646	10089	28223		
Tollivili	18372	33348				
Postitulud	800	1662		8151		140
Charta sigillata		1141		3058		
Muud tulud	46076	24018	51565	69932	14405	5542
Kokku	262380	264340	984075	1097808	56187	53021

1691. a. saadi siis Eesti- ja Liivimaalt kokku tulu 1 246 455 hõbetaalrit. Kui sellele summale lisada Saaremaalt saadav tulu, mis tõusis 50 000—55 000 hõbetaalrile, selgub, et Balti provintsid tõid 1691. a. tulu umbes 1 300 000 hõbetaalrit. 1696. a. andsid provintsid kokku tulu 1 415 169 hõbetaalrit. Selle tagasihoidliku arvestuse alusel võib öelda, et provintsidest saadav tulu oli Rootsi riigikassale väga oluliseks toeks. Sama tõendavad ka andmed 1699. a. kohta, kus Rootsi riigi korraline üldsissetulek tõusis 6 576 724 hõbetaalrile, millest umb. 25% andsid Balti provintsid.

Redutseeritud mõisad andsid järgmiselt tulu hõbetaalreis:

Aasta	Eestimaal	Liivimaal	Saaremaal
1690	141889		18270
1691	159982	422978	
1692	159494	418354	20665
1693	181495	435868	
1694	165062	492530	22556
1695	166040		
1696	165258	496668	41947
1697	180635		42257
1698	193142		42408
1699	187725		

Tulud kroonumõisadest ja ratsurite moonastusmaksust jagunesid Liivimaa eesti ja läti distrikti vahel järgmiselt:

Aasta	Eesti distrikt		Läti distrikt	
	Rent	Ratsurite moonastusmaks	Rent	Ratsurite moonastusmaks
1691	232027	15101	190950	12142
1692	230849	14986	187504	12099
1693	229373	22257	206494	21290
1694	263993	22247	228537	21334
1696	261538	22240	235129	21398

Tollivilja Eestimaal ja majutusmaksu Liivimaal laekus:

Aasta	Eestimaal tollivili	Liivimaal majutusmaks
1691	18372	111010
1692	19153	111719
1693	18607	111805
1694	30614	117614
1695	25208	
1696	33348	117830

Tulud litsentsidest ja portooriumimaksust üksikute linnade kaupa olid järgmised:

Aasta	Tallinn		Riia			Pärnu	Kuressaare
	Litsents	Portoorium	Litsents	Portoorium	Anlagen	Litsents	Litsents ja portoorium
1690	22344	13694					
1691	29640	5131	226490	36369	85442	5202	
1692	38226	1205	238907	34001	92113	6271	2646
1693			282067	39331	119881	8218	
1694	24646	12	319131	41709	145143	6779	1976
1695	55526	8566					
1696	26886	6886	216761	26483	82885	6177	1906

Neist tuludest keskmiselt umbkaudu pool läks XVII sajandi 90-ndail aastail provintside endi ülalpidamiseks ja kindluste korrashoiuks, teine pool jäi kuninga käsustusse ja kasutati enamasti riigikulude katteks. Rootsi minevaist summadest kaeti sagedasti kuninga õukonna, kolleegiumide ja admiraliteedi kulusid, riiginõukogu liikmete ja teiste isikute tasu, välismaal viibivate residentide kui ka teiste provintside, nagu Ingerimaa ja saksa omade kulutusi.

Provintssidesse jääv tulude osa läks maa administratsiooni-kuludeks, ametnikkude palkadeks, peamiselt aga maakaitse tugevdamiseks, milleks Karl XI ja Karl XII andsid suhteliselt väga suuri summasid. Provintssides valitsusasutiste kulud, ametnikkude palgad ja muud kulud kaeti korralise ja erakorralise eelarve abil, millest esimest harilikult palju ei muudetud. Üldiselt aga muutus eelarve täitmisel raskepäraseks seetõttu, et tema jaoks kohal ette nähtud olid tulud kindlast allikast (kroonumõisade rendisummadest jne.), ja kui need, nagu juhtus 1695.—1697. a. näljaajal, vähenesid, tekkis suuri raskusi, et leida teistest allikatest raha.

Juba esitatud arvudest nähtub küllaldaselt, et provintssid XVII sajandi lõpul mitte üksnes ei katnud nende administratiivseks haldamiseks ja sõjalise kaitse loomiseks minevaid kulusid, vaid andsid ka õige suure ülejäägi, mida valitsus kasutas kulude katteks Rootsis ja teistes provintssides. See asjaolu, et provintssid endid täielikult kandsid, andes selle kõrval riigilegi suuri tulusid, pidi kohustama ka valitsust paremini hoolt kandma provintsside hüveolu eest. Nagu Rootsi riigivõimu korraldusest Ida-Baltikumis ja majanduselu alal astunud sammudest näha, ongi valitsus küllalt rõhku pannud provintssidele. Eriti kindlustustööd on leidnud suurejoonelist toetust. Kogu see tulu baseerus peamiselt ainult provintsside viljasaagil, sest sellest omakorda olenesid rentide ja muude maksude korralik laekumine ja suurimal määral linnade kaubanduslik läbikäik, mis riigile tulu tõi litsentside ja teiste tollide kaudu. Põllumajandusel, viljakasvatamisel oli seega ainulaadne tähtsus provintsside endi ja Rootsi riigi majandusliku hüveolu seisukohalt.

Maa ühiskondlik kihistus Rootsi ajal.

Eesti etnograafilisel alal ühiskondlik kihistus jäi Rootsi ajal oluliselt samaks, mis ta oli juba orduaja lõpupoolel. Muutused tekivad ainult üksikute kihtide sotsiaalse hüveolu alal, samuti toimub ühe kihi arvuline suurenemine või vähenemine ning osatähtsuse kasvamine või kahanemine.

Suurimaks ühiskondlikuks, ühtlasi majanduslikult tähtsamaks kihistiseks jääb talupoegkond, milles võib märgata kasvavat eristumist sotsiaalses astmestikus majandusliku jõukuse ja elukutsete järgi. Samal ajal kui väheneb üksjalgade ja vabadikkude arv, mis olenes püüdeist kindlamal kujul kinnistada talupoega teatava mõisaala juurde, niisiis sunnismaisuse kasvust, mis nähtust soodustas tühjade

adramaade asustamine ja maksustamise kindlamale alusele viimine varasemal Rootsi ajal, arenevad teised ühiskondlikud klassid talupoegkonnas. Üksjalgade-pobulite hulk moodustab Liivimaal Rootsi aja lõpul umb. 5% talupoegkonnast. Neid püüti kui „kasutuid“ elemente Rootsi aja lõpul sulatada talunikeks või sulasrahvaks, kelle arv oli umb. 12% talupoegkonnast ja kuhu ka katsuti suunata vabadikkude kihti, sest sulastest (teotegijatest) oli suur puudus.

Vabatalupoegade seisus, mis rekruteerus majanduslikult jõukamale järjele tõusnud talupoegkonnast, oli arvuliselt väike ja sulas Rootsi aja lõpul pikkamööda kokku. Omades rohkem maad, saades tulusid möldritena, seppadena, mõisateenijatena (kupjad, valitsejad jne.), käsitöölistena (kangrud), suutis see seisus ennast majanduslikult maksma panna mõisa ülemäärase majandusliku surve vastu. Ka isikliku vabaduseta jõukam talupoegkond oli umbkaudu võrdseis tingimuis vabatalupoegadea. Maksustuse ja kohustuste koorma suurenemisele vaatamata kasvas eriti väiksema asustustihedusega maaosades aeglaselt jõukama talupoegkonna arv ja osatähtsus. Keskmise jõukusega talupojad moodustasid arvuliselt kõige suurema osa peremeestest ja nendega seltsis osa käsitöölisi (rätsepad, sepad, mõisateenijad, kütid jm.). Seesuguse talupoja elusinventari kuulus tavaliselt 1 hobune, paar härga ja lehma, alla 10 lamba, mõned sead ja kitsed. Tal oli vajalikul määral põllutööriistu, ka suutis ta rahuldava viljasaagiga aastal sooritada oma kohustusi mõisale ning kroonule ja ilma suuremate võlgadeta juhtida oma majapidamist. Ülejäänud osa talupoegkonnast oli majanduslikult kehval või väga viletsal järjel, ei suutnud oma kohustusi mõisale ja kroonule õien-dada, oli alalistes ja kasvavates võlgades mõisale, linnakodanikele kui ka teistele talupoegadele ja vähegi halbadel aastatel ruineerusid nende majapidamised kõigepealt. Nendega võrdseis majanduslikes tingimuis viibisid ka talupoegadest sõltuvad vabadikud ja üksjalad, sulased, sageli ka kalurid, Rootsi aja lõpul ka ikka tihedamini esi-nema hakkav ja eesti haritlaskonna algeid moodustav köstrite ja koolmeistrite hõre kiht, välja arvatud üksikjuhtumid.

Mõisnikkude majanduslik tase, mis oli alla käinud suurte sõdade ajastul, paraneb märgatavalt XVII sajandi keskel. Selleks mõjusid kaasa rohked läänistamised Rootsi kuningate poolt ja maksumäärade ebauhtlane jaotus talupoegkonna ning mõisapidajate vahel. Redukt-siooni teostamisega muutub olukord aga tunduvalt, eriti Liivimaal. Maaomandi ebakindlus aadlikele, sellest vähenev tulu osa tulude (rendi) riigile langemise tõttu, talupoegade kaitseseadused, maksu-

määrade suhteliselt õiglasem jaotus mõjustasid kogusummas aadlikkude, üldse mõisapidajate ainelist olukorda halvenevas suunas. Siia lisandusid ikaldusaastate mõjud ja viljahindade ajutiselt ebasoodsad konjunktuurid. Riigivõimu tugevam vaheleastumine majandamishalduses oli siin tähtsaks teguriks. Teisalt aitasid neid vahekordi tasandada riigivõimu mõjul levivad uued ratsionaalsemad majandamismeetodid, kuid sellest saadav tulu ei korvanud kaotusi. Siiski jäi mõisnikkude klass Rootsi rahuaja lõpuni, kuni suurte nälja-aastateni, suhteliselt rahuldavasse majanduslikku seisundisse.

Kirikukorralduse väljaarenemisega ja kiriku majandusliku kaitse paranemisega tõuseb kirikuõpetajate majanduslik seis pikkamööda, kuid järjekindlalt jõukamais ja suuremais kihelkonnis. Eriti uue kirikuseaduse kehtimahakkamise järel, kuid ka ammu enne seda on märgata kapitalide kogunemist vaimulikkude kätte, iseäranis Liivimaal. Kirikuõpetaja esines sel ajal esmajoones majandusinimesena, enamasti tema eksistentsi rahuldavalt kindlustava kirikumõisa pidajana. Kirikumaksud talupoegadelt, väiksemal määral ka mõisnikelt, kuigi need tavaliselt korralikult ei laekunud, andsid kirikuõpetajaile väga olulise lisa nende sissetulekuis. Viletsamais oludes tuli elada kirikuõpetajail reas Läänemaa ja Saare- ning Hiiumaa kihelkonnis, kus elanikkond vaesem ja kihelkonnad, samuti ka kirikumaad väiksemad.

Suhteliselt jõukamaks kihiks, välja arvatud väiksem osa aadlikke, olid Eesti- ja Liivimaal kaubalinnade, eriti suuremate merilinnade kaubandusega tegelevad kodanikud. Siiski näitas see jõukus kahane-mistendentsi, võrreldes XVI sajandi esimese poolega, jäädes püsima XVII sajandi teisel poolel enam-vähem ühtlasele tasemele. Aegade jooksul olid koondunud linnakodanikkude kätte suured varandused kinnisvarade (linnamajade, mõisade ja muude maa-alade) ja raha näol, mille abil nad suutsid vastu panna ka raskemaile aegadele. Palju mõisnikke ja talupoegi oli nende võlgnikeks. Teine osa linna-kodanikke, eriti käsitöölised, ei evinud sääraseid varandusi, kuid nendegi elatustase üldiselt oli rahuldav.

Ametnikkude kiht oli Eesti- ja Liivimaal, resp. Saaremaal hõre ja moodustas arvuliselt väga väikese protsendi, võrreldes teiste elanikukihtidega. Ainult riigivõimu kõrgemad esindajad olid paremini situeeritud, kuna alamad ametnikud pidid sageli kannatama puudustki. Rahalise tasu tugev (isegi aastaid kestev) hilinemine tegi olukorra eriti raskeks ja osalt sellest põhjusest tuleb otsida seletust

esinevaile korruptiivseile nähtusile ametnikkonnas, mis muidugi osalt oli tingitud ka aja mentaliteedist. Osalt valitsus määras ametnikkude tasuks maade tulusid ja pärast reduktsiooni pidasid paljud ametnikud rendimõisu.

Nende kihtide omavaheline suhtlemine avaldus ainult eluvajaduste rahuldamises, muidu olid need seisused eksklusiivsed, ajavaimu kohaselt üksteisest valjult eralduvad. Talupoegkond puutus mõisnikuga kokku väga tihedalt, kuid ainult kohustuste ja mõisatöö sooritamisel. Samaviisiliselt puutus talupoegkond kokku riigivõimu esindajatega. Kuid siin on märgata suhete tihenemist pärast Karl XI suuri reforme. Ametnikud, enamasti rootslased või soomlased, moodustasid nn. rootsi partei, kes oli tugevas vastuolus aadliga ja toetas mitmeti talupoegade majanduslikke huvisid. Talupoegkonna kõige vähem sunnitum, kuid seda sõbralikum läbikäimine toimus linnakodanikkudega-kaupmeestega äri alal. Aadel oli samuti vaid vajalikes ametiasju õiendavais suhteis kroonuametnikkudega, välja arvatud väiksemad erandid ja kuninga esindajad provintsid. Linnakodanikkudega oli neilgi ärilisel alal väga tihe läbikäimine, kuigi aadel esines linnakodanikele ärilisegi võistlejana viljakaubanduse alal.

Vaimulik kiht oli õieti ainuke, kel oli tihedaid vahekordi kõikide teiste maaseisustega, kuid siingi sageli ainult ametikohustuslikes vormes. Vaatamata seisuste eksklusiivsele vaimule omasid maa mitmesugused ühiskondlikud kihid vastastikku õige vilgast suhtlemist, olenedes üks suuremal, teine väiksemal määral üksteise majanduslikust hüveolust. Maa hüveolu üldiseks määrajaks juba maa agraarse iseloomu ja talupoegkonna valdava suuruse tõttu olid aga talupoegkonna majanduslik käekäik ja põllumajandusliku produktiooni tulemused.

Elamud maal olid palju vähenõudlikumad kui praegu. See käib nii mõisade, kiriklate kui ka taluelamute kohta. Taluelamud olid õieti suitsuonnid, milles eriti puhtus jättis soovida. Rehealune, tall ja laut olid harilikult elamuga ühe katuse all. Eraldi asetsesid aidad. Õu oli taraga piiratud. Mõned jõukamad talupojad ehitavad juba selgi ajal endale korstnaga ja elutubadega elamuid, kuid nende arv on väike. Külade elamute asetuses esinevad Põhja-Eestis sageli rida- ja sumbküla tüübid, Lõuna-Eestis domineerivad sel ajal haja- ja ridaküla tüübid. Mõisamajad olid enamasti ühekordsed puuehitised, õlgkatusega, kolme-nelja elutoaga ja köögiga, kuna peretuba (Volksstube), valitsejahoone (ainult suuremais mõisades), aidad, tallid, lau-

dad ja muud tarbehooned asetsesid väga sageli tema ümber nii, et tara, mis piiras mõisa ehitisi ja õuesid, moodustas nelinurga. Vastavalt sellele välisele lihtsusele oli ka inimeste ühiselu lihtsam. Aadli- ja kroonumõisades valitses mõisakondsete (teenijate, tallipoiste, kubjaste jne.) suhtes mõisniku patriarhaalne korraldusvõim, mis aga ei tarvitsenud olla sugugi mõnusakujuiline. Taludes valitses peremehe sõna igal pool, kus seda ei piiranud mõisavõim või riigi poolt seatud normid. Eluviis põhines õige suurel määral traditsioonilisel tavaõigusel ja kombeelul, kuivõrra seda kiriku- ja muud korraldused teisiti ei määranud. Majanduslikes vahekorris valitses püüd võimalikult vältida väljaminekuid rahas. Vahekordi korraldati peamiselt vilja, muude saaduste ja tööjõu andmise näol.

Talupoegade õiguslik-sotsiaalne olund.

Talupoegade majanduslik olund suure sõjaajastu järel XVI ja XVII sajandi vahetusel oli muutunud mitmeti halvemaks, võrreldes orduaegse olukorraga. Kõigepealt hävis sõja laastamises talupoja jõukus, ühtlasi kerkisid uued rängad kohustused sõjavägede majutamise, toidustamise ja küüditamise näol. Et rahvaarv oli vähenenud, langes mõisaalal säilinud talupoegadele rohkemal määral töökohustusi mõisa heaks. Kuigi sõjategevuse ajutise raugemise aegadel uued valitsejad (Põhja-Eestis Rootsi, Lõuna-Eestis Poola) püüdsid talupoegi kaitseda ülemäärase ekspluateerimise eest mõisaomanikkude poolt ning talupoegade maksustamisel leida reaalsemalt nende kandejõudu ilmestavaid aluseid (revisjonid), ei suutnud need sammud pidurdada talupoegkonna õiguslik-sotsiaalses olundis halvenemise suunas liikuvat protsessi. Riigilt pikkamööda aadli kätte siirduva maaomandi kaudu sattus suur osa Eesti talupoegi otsesesse majanduslikku ja õiguslikku sõltuvusse aadlist. Kui aadel Eesti- ja Liivimaal oskas end uute valitsejate juures suuremal või väiksemal määral ikkagi hästi kindlustada mitmesuguste majanduslik-õiguslikkude eesõigustega, siis tähendas see omakord talupoegkonnale halvemat pööret nende olundis. On küll teada Poola kuninga Stephan Bathory ja Rootsi kuningate Johan III ning Karl IX katsed talupoegkonna sotsiaalse seisukorra parandamiseks, isegi talupoegade vabastamiseks areneva sunnismaisuse ikkest umbes sel kujul, nagu see oli Rootsis ja Soomes, kuid aadli kindel vastuseis neis küsimusis muutis ka uute valitsejate kavatsusi või tegi ses suunas astutud sammud mõjuetuiks, paremail juhtumeil vähemõjuvaiks.

Rahuaaja saabumisel, kui tühjunud maa hakkas täituma uute asunikudega ja põllumajanduslik areng võis toimuda normaalse- mais tingimuses, paranes ka talupoegkonna majanduslik olukord. Rootsi haldusaparatuuri ja seadusandluse väljakujunemisega näi- tab talupoegkonna seisukord, eriti riigile kuuluvail maadel, samuti paranemistendentsi. Aadlialal on säärane muutus märksa vähem märgatav. Haridusliku taseme pikaldase tõusuga, kaubanduselu are- nemisega ja tungimisega kõikide Ida-Baltikumi ühiskondlikkude kihististe suurema või väiksema osatähtsusega teotsemisalaks ja muude tegurite mõjul muutub talupoegkond keskmiselt jõukamaks ja iseseisvamaks ka majanduslikul alal. Seejuures vähenes, võrrel- des orduajaga, vabatalupoegade arv, ja sunnismaisuse areng, ära- kargamise vastu sihitud korraldused ja liigne maksude ja kohustus- tega koormamine ning seetõttu osa talupoegkonna võlgadesse sattu- mine tähendas õieti talupoegade õiguslike aluste kestvat raskene- mist. Seisukord paraneb märgatavalt mõisade tagastamisele järgne- nud maa osalise hindamise ning mõõdustamise järel, eriti aga nende majanduslikult väga tähtsate korralduste tõttu, mis on tuntud Liivi- maa 1691. ja 1696. a. majandusreglementide nime all, mis aga kehti- sid ka Eesti- ja Saaremaal (piiratumal kujul). Need majandus- reglemendid määrasid riigile langenud mõisade talupoegkonna õiguslik-sotsiaalseid, majanduslikke ja halduslikke suhteid riigi ning mõisarentnikkudega. Ühtlasi andsid nad maksustamise alal kindlama kontrollivõimaluse nii talupojale kui riigile selle üle, kuivõrra talu- poeg oli koormatud maksude ja töökohustustega.

Talupoegade maksustamise ja teokoormiste kasv.

Talupoegade maksumäär kahtlemata tõusis XVI sajandi lõpul ja XVII sajandil, võrreldes orduaegse maksumääraga. See tõus polnud esialgu tunduv, sest maksustamisaluste kindlaksmääramine lubas majapidamist sellekohaselt juhtida ning arvestusi teha pikemaks ajaks, niiviisi suurendades majapidamise tulukust. Üldine jõukuse aeglanegi kasv andis talupojale võimalusi sooritada kergemini tegu ja makse, teiselt poolt majandushalduse üksikasjalisem ekspluateeri- mine riigi kui ka mõisnikkude poolt muutus samuti oskuslikumaks ja ratsionaalsemaks, tehes talupoegkonna vaesemast kihist riigi või mõisa lootusetuid võlgnikke-teoorje.

Maksustus jäi, nagu orduajalgi, oma pingelt provintsidest eba- ühtlaseks. Üksi juba mõõtude, kaalude ja rahade ebaühtlus põhjus-

tas seda, palju tugevamal määral aga adramaa erinevad suurus- ja arvestamismõisted, samuti aegade jooksul erinevaks kujunenud maksunormid isegi naabrusmõisades. Seepärast pole võimalik kõnelda ühtlasest maksukoormast eri aladel, vaid see vaheldus mõnikord õige tugevasti (viljaloonuse, raha, tööpäevade jm. määra suhtes).

Orduajal ja XVI sajandi lõpul ning XVII sajandi alguses oli maksustus, koosnedes valdavas osas loonustest ja töökohustustest ning õige väikesel määral rahamaksust, väga mitmekesine. XVII sajandi jooksul toimus ses mõttes teatav lihtsustus, et maksukoormised peale töökohustuste tasuti peaaesjalikult vilja näol, millele lisandusid andamid vakuselt või adramaalt teatava hulga loomade (lammaste, kanade), või, munade, lina, heinte, õlgede, mõnikord ka humalate ja mee näol. Metsarikastel aladel lasus talupoegadel metsamaterjali väljaveo kohustus, rannikul maksti kalaandamit. Raha näol maksustuse osa suurenes XVII sajandi jooksul, kuid veel Rootsi aja lõpul moodustas ta talupoegkonna maksustamises tähtsusetu osa. Näiteks Padise mõisa alal Harjumaal 1602. a. vakuraamatu järgi tuli tasuda talupojal - täisadrikul: vakurahas $1\frac{1}{2}$ taalrit, $3\frac{1}{2}$ tündrit rukkeid, $3\frac{1}{2}$ tündrit otri, 1 t. kaeru, 10 naela võid, 1 lammas, 1 tall, 3 kana, 10 muna, $\frac{1}{10}$ härja (terve härg 10 adramaa peale), $\frac{1}{6}$ siga, 1 koorem heinu, 1 süld küttepuid (väljavedu metsast), 1 nael linast lõnga. Sellele lisaks tööpäevad mõisale ja võrdlemisi kerged maksumaksed kirikule. Pooladrik maksis sellest normist umbkaudselt poole. 1686. a. tuli sama mõisa pooladrikul (adramaa oli küll vahepeal muutunud) tasuda aga hoopis rängemalt. Mõisale tasus ta: 3 taalrit vakuraha, 2 tündrit 1 vakk rukkeid ja niisama palju otri, $1\frac{1}{2}$ vakka kaeru, 1 lamba, 2 kana, 10 muna, 6 naela võid, 1 nael lõnga, 1 koorem heinu, 30 kubu õlgi, 1 süld küttepuid (raiumine ja väljavedu metsast), $\frac{1}{2}$ kotti. Peale selle tegi pooladrik mõisale tegu: nädalas kaks päeva, lõikuse ajal lisaks üks abivaim kolm päeva. Tollivilja tasuti $\frac{1}{2}$ adramaa pealt 1 vakk rukkeid ja niisama palju otri. Valitsejale maksis pooladrik lisaks $1\frac{1}{2}$ külimitu rukkeid ja 1 külimitu otri, kirikuõpetajale 4 vakka rukkeid, 4 vakka otri, 2 vakka kaeru. Seda normi võib lugeda keskmiseks, sest esineb ka kergemaid ja raskemaid norme.

Maksustuses on märgatav Rootsi ajal pikaldane tõus nii riigi kui aadli alal, talupoegadele kui ka mõisale langevas osas. Kuid tõusu majanduslikku tunduvust maksjaile aitasid, kuigi ainult osal riigimaade alast, vähendada õiglasem maksujaotus maa väärtuse järgi,

mis toimus maahinde kaudu 1680-ndail aastail. On arvestatud, et XVII sajandi lõppaastakümneil, võrreldes varasema Rootsi ajaga, Liivimaa talupoja maksustus oli tõusnud 79% võrra, kuid vähemalt kroonule kuuluval maa-alal arenes ka talupoegade majanduslik kaitse tugevamaks. Halvemas olundis viibisid talupojad aadlimail, kuid siingi XVII sajandi lõpupoolel mõisnikud pidid arvestama neid muutusi, mis aset leidsid kroonumaade talupoegkonna sotsiaalses olukorras paremuse mõttes, ning kasutusele võtma abinõusid, millega riigivõim reguleeris kroonumaal rentnikkude ja talupoegade vahekordi.

Talupoegkonna maksustus jagunes mõisa, riigi ja kiriku vahel. Kuigi viimane oli kõige kergem, tuli talupojal eeskätt kanda koormised kahele esimesele. Kirikule (õpetajale, köstrile) osanev maks, mida kirik ei suutnudki sageli küllalt mõjusalt välja nõuda, jäi korratumalt tasutavaks.

Kirikumaksu aluseks oli talupoegadele adramaa, kuid maksusuurus oli eri paikades erinev. Üldiselt näib, et mida väiksem oli kihelkonna adramaade arv, seda suurem oli maks neilt, tõustes mõnele tündrile rukkile ja odrale. Mõnel pool olid maksuaineks kaer, raha ja muud andamid. Mõisadest kirikule saadaval tulul puudus kindel maksualus. Vabadikud ja käsitöölised tõid mõnel pool pastorile puhiks andameid.

On arvestatud, et Rootsi aja lõpul igal talul tuli riigile ja mõisale ära anda umes 50—80% oma tuludest. Sellest läks umbes $\frac{1}{5}$ riigile ja $\frac{4}{5}$ mõisale (viimasele Liivimaal teo näol umb. 50% ja maksudena umb. 30%). Selles maksustuses rõhus eriti ränga koormana talumajapidamisi teonormide suur tõus, mis Rootsi aja lõpuks Põhja-Eestis olid kasvanud keskmiselt 6 ja isegi enam rakmepäevale (üks mees ühe hobusega) adramaa pealt. Kui XVII sajandi alguses veel ühe adramaa pealt sooritati tegu umb. 5 rakmepäeva, siis selle normi suurenedes tuli talupojal adramaa pealt anda lõpuks peale rakmeteolise koos hobusega veel 1 jalateoline (ja sagedasti jüripäevast mihkclipäevani) abiteoline, mõnikord kiirel tööajal veel kolmas abiteoline lühemaks ajaks. Viljalõikuse ja koristamise ajal kasutasid paljud mõisad koguni veel talgute süsteemi, millest osavõtt oli sunduslik. Talvel tuli talupojal kanda mõisavilja veokoormisi (Riiga, Tallinna, Tartu, Pärnu). Rootsi aja lõpul eriti Liivimaal tekib ja levib jõukamatel talupoegadel komme, osta end teokohustustest vabaks teatava raha- või loonusmaksu näol, mida alamsaksa sõnast tuletatuna kutsuti leyde'ks. Leyde-tasumine seadis talupoja ja

mõisniku juba teatavasse lepingulisse vahekorda. Veerand- ja kaheksandikadramaa suurstel taludel tuli suhteliselt raskemini kannatada teokohustuste all kui suuremail taludel.

Riigile antavaist maksudest kahtlemata kurnavaimaks muutus Liivimaal makstav majutus- ehk statsioonimaks, mis tekkis endistest erakorralistest maksudest sõjaväe ülalpidamiseks Rootsi-Poola sõjas Gustav Adolfi ajal. See tuli lisaks talupoegade kohustustele, mida neil mõisa vastu kanda oli. Et statsioonimaks esialgu oli ilmsesti liiga kõrge, ruineeris ta rohkesti sõja läbi kannatanud talumajapidamisi ja õhutas talupoegi ärakargamisele. Eestimaal, kus maksustus mõisale oli juba varemini kõrgele tõusnud, tollivilja tasumine baseerus samuti talupoegkonnal.

Maahindamine ja talurahva maksustamise kujunemine XVII sajandi lõpul.

Silmas pidades esijoones riigi fiskaalseid huvisid, ühtlasi aga õiglasema maksustuse teostamist, alustati juba 1681. a. laiaulatuslikumat maa mõõtmist ja hindamist riigimaadel vastavate instruksioonide järgi. Hiljemini jätkati seda mõõtmis- ja hindamistööd ka üksikutes aadlimõisades. Hindamisel arvestati maa-ala suurst ja pinnase headust. Revisjoni teostamisel oli sihiks tõsta adramaade arvu ja sellega ka makse, kusjuures maa hinnati kroonumaadel teostatava hindamise kohaselt ainult üksikuil aadlimaaadel. Aadlimõisade põlde aga ei hinnatud. Märgiti üles ainult talude koormised ja maksukohustuslikkude adramaade arv. Aadlimõisade põldudest tulid arvestusele peamiselt Rootsi ajal juurdesoetatud põllumaad, mis olid suuremalt osalt endised talumaad. Nii pidi ühtlane maksustusalus — adramaa — nii kroonu kui aadli alal olema objektiivseks mõõdupuuks maksustusele endale. Selleks uueks maksuühikuks loeti Liivimaal revisjoniadramaa, mis koosnes kuuekümnest 14 000 ruutküünra suurusest esimese järgu põlluväärtusega tündrimaast (maast, mis keskmise lõikuse puhul, maha arvatud omatarvituseks minev vili, pidi andma ühe tündri rukist). Maapinnase headuse järgi jagati põllupõllud ja alemaad nelja väärtuskraadi. Halvema pinnaseväärtusega maid läks järelikult rohkem tündrimaasse ja halvema pinnasega revisjoniadramaa oli pindalalt suurem. Pearõhk oli pandud siis maa võimalikule tulule. Uued revisjoniadramaad olid senistest adramaadest väiksemad.

Maahindamise järgi oli uues (revisjoni) 1. kraadi adramaas 60 tündrimaad ehk 120 vakamaad põldu, 2. kraadi adramaas 75 tündrimaad ehk 150 vakamaad põldu, 3. kraadi adramaas 90 tündrimaad ehk 180 vakamaad ja 4. kraadi adramaas 120 tündrimaad ehk 240 vakamaad põldu. Metsamaad hinnati paremat kaks korda ja halvemat isegi kolm korda madalamalt, võrreldes põlispõllu vastava kraadiga. Revisjoni memoriaali järgi määrati rukkitündri väärtuseks keskmiste turuhindade järgi üks speetsies-riigitaaler, à 90 krossi. Vastavalt määrati põlispõllu parima (1.) kraadi tündrimaa hindamisväärtus 90 krossile ja hinnati talupoegadele antud maa väärtus viljas või rahas järgmise tabeli alusel:

Maa liik	Väärtuse kraadid			
	1. kraad	2. kraad	3. kraad	4. kraad
Põlispõld	90 krossi	75 krossi	60 krossi	45 krossi
Metsamaa parem . . .	45 „	37 ¹ / ₂ „	30 „	22 ¹ / ₂ „
„ halvem . .	22 ¹ / ₂ „	18 ³ / ₄ „	15 „	11 ¹ / ₄ „

Talupoegadel lasuvad koormised arvestati rahas ja kokkukõlastati igal talunikul kasutada oleva maa väärtusega. Nii oli Liivimaa revisjoniadramaal, mis oli ka hiljemini, Vene ajal kasutusel võrdlusalusena, suur tähtsus. Tema puhul arvestati ka pinnase ja maapõhja omadusi, viimase 5 aasta lõikust jne.

Maahindamise kaudu tõusis Liivimaa adramaade arv 4343-lt 6323-le, ja sellele kasvule peale uute väiksemate revisjoniadramaade mõjus loomulikult kaasa ka vahepealne maa asustuse ja harimise tihenemine. Eestimaal jäi adramaa arvestusalus endiseks (= talu, mis tegi 6 rakmepäeva tegu mõisale ühe hobusega või paari härjaga), kuid asustuse tihenemise, uudismaade harimisega ja teokoormiste kasvuga oli siingi suurenenud adramaade arv, tõustes 8283-le. Saaremaal võeti küll Liivimaa arvestuspõhimõtte aluseks, kuid adramaa ise jäi palju väiksemaks. Sedaviisi ei suudetud Ida-Baltikumis luua ühist maksualust ühesuuruse või tuludelt üheväärse adramaa näol, kuid ta muutus senisest siiski palju objektiivsemaks, eriti Liivimaal. Siinjuures tuleb aga meele pidada, et maahindamine ja -mõõtmine toimus isegi mitte kõikidel kroonumaadel ja ainult väga väheses osas aadlimaist, nii et maahindamise tähtsust ei saa väga suureks pidada.

Maksustus toimus siis nii, et ühelt esimese järgu põlluväärtusega tündrimaalt nõuti mõisale ja riigile maksudena 90 krossi (1 taaler),

seega ühelt adramaalt 60 riigitaalrit, mida vastavalt ümber arvutati siis muujärguliste põlluväärtustega adramaade kohta, kohastades seda talu tegeliku suurusega ($1\frac{1}{2}$ -, 1-, $\frac{7}{8}$ -, $\frac{3}{4}$ -, $\frac{5}{8}$ -, $\frac{1}{2}$ -, $\frac{3}{8}$ -, $\frac{1}{4}$ -, $\frac{1}{8}$ -, $\frac{1}{16}$ -adramaaliste talude kohta). Arvesse võeti veel peale pinnase väärtuse kõrvalisi mugavusi ja tuluallikaid, mis olenesid talu või mõisa asukohast järvede ääres, metsa või linnade lähedusest, kalastusest, mõisadel veskitest, kõrtsidest jne.

Juba sellest nähtub maksustusaluse arvestamise suhtes võimaliku objektiivsuse taotlemine. Kui aga andameid hinnati suhteliselt õige objektiivselt, väärtustati teo päevi seevastu juba kehtimapanud normides ebaõiglaselt m a d a l a l t. Teoliste tihe väljasaatmine mõisatöödele, nende varustamine jne. muutis kohustuste määra tunduvalt rängemaks. Pealegi tuleb pidada silmas, et sagedasti valitses oluline vahe kohustuste normi ja tegelikult nõutavate andamite ning teo päevade vahel.

Talundite suurus ja talumaade mõisastamine.

Varasemal Rootsi ajal, kui maa oli veel hõredalt asustatud, oli talumaa majanduslikkude ühikute — talundite — pindala üldiselt suurem kui hilisemal ajal, mil asustus muutus tihedaks ja aset leidis talundite pindala jagunemine või teisel moel vähenemine. Poola ajal ja varasemal Rootsi ajal esines sageli juhtumeid, kus talundi suurus oli 1 ja $1\frac{1}{2}$ adramaad. Isegi kaheadramaalisi ja suuremaidki talusid kohtame Põhja- ja Lõuna-Eestis. Rootsi aja lõpul olid aga 1- ja $\frac{3}{4}$ -adramaalised talud jäänud vähesteks, vähenenud oli ka $\frac{1}{2}$ -adramaaliste talude arv. Enamiku Põhja-Eesti talundite suurus oli $\frac{1}{4}$ adramaad, rohkesti oli ka $\frac{1}{8}$ -adramaalisi talusid. Lõuna-Eestis näib 1-, $\frac{7}{8}$ -, $\frac{3}{4}$ - ja $\frac{1}{2}$ -adramaaliste talude hulk suurem olevat ja talundi jagunemine väiksemaiks ($\frac{1}{8}$ - ja $\frac{1}{16}$ -adramaalisteks) ei võtnud nii ulatuslikku kuju kui Põhja-Eestis. Kuid Lõuna-Eestiski näivad $\frac{1}{4}$ -adramaalised talundid samuti olevat enamuses. Ka Saaremaal, kus veel 1618. a. paiku talundi keskmiseks suuruseks oli 1 adramaa, kohtame rohkesti väiketalundeid, eriti aga Hiiumaal ($\frac{1}{16}$ -, $\frac{1}{24}$ - ja isegi $\frac{1}{32}$ -adramaalised talundid), mille pidajad loomulikult pidid leidma kõrvalsissetulekuid muudelt aladelt (näiteks kalastusest). Seejuures ei tohi unustada, et 1680-ndail aastail toimunud maahindamise tõttu nn. revisjoniadramaa, kui ta koosnes hea pinnasega maast, oli ise märksa väiksem kui endine adramaa (Liivi- ja Saaremaal). Mida väiksem oli talund, seda raskem oli tema pidajal sooritada kõiki makse

ja teonorme ning hoida majapidamist tasakaalus. Et aga talundite killunemisele vaatamata üldiselt Eesti talupoegkond oma enamuses aegamööda majanduslikult kosus ja suure näljaaja ning Põhjasõja raskustele esialgu suutis õige tugevalt vastu panna, iseloomustab kohati uute 1691. ja 1696. a. majandusseaduste head mõju, eriti kroonumaadel, esijoones aga tõusvat majanduslikku kasutamiskoefitsienti talupoja poolt temal kasutada olevast maast ja viljavarude tasuvamast realiseerimisoskusest.

Lääne-Euroopa viljaturul on Baltimaadel juba XIV sajandil arvestatav tähtsus, mis jõudsasti kasvab XV ja XVI sajandil. Rahamajanduse süvenemisega riikide ja rahvaste elus tõuseb ka Eesti alal vilja väljaveost saadav rahatasu ikka olulisemaks faktoriks. Kui naturaalmajandus Eesti alal üldiselt jäi kehtima eriti talurahva vahetades maksustamise ja isegi kaubavahetuse alal, vaatamata siingi raha ringvoolu suurenemisele, siis riigi, linnade ja aadli suhtes ühenduses merkantiilsete põhimõtete ja tõusva nõudlikkusega kõrgema elustandardi vastu ning majandusliku tulu oskuslikuma saavutamiseга tõuseb käibel oleva raha osatähtsus tugevasti.

Et saavutada rohkem rahalisi tulusid, samuti katta rahalisi kohustusi, suundusid mõisapidajad viljatootmise suurendamisele. Esialgu kujundasid talupoegade loonusemaksud mõisadele nende tulude peamise osa, kuid XVII sajandi jooksul üha kiiremini kasvab juba eelmisel sajandil alguse saanud suund, saavutada mõisapõldude saagi suurenemist, sest see töötas rohkem tulu kui talupoegade maksude kogumik mõisale. Oli tarvis olemasolevad mõisapõllud kõik põllumajanduslikult kasutatavaks teha. Seetõttu vajaski mõis teonormide suurendamist, mida eespool mainitud. Esialgu asustuse hõreduse tõttu oli raskusi talupoegkonna teokohustuste täitmisega. Hiljem tööjõudude küllusega hariti üles kõik mõisapõllud ning kasulik oli veelgi suurendada mõisapõlde, mida tehtigi talupõldude mõisastamise arvel ja talupoegade pillutamise abil mõisa ääremaadele (uudismaadele). Talumaade mõisastamine arenes järjest ja põhjustas talupoegade hulgas, kes oma talu selleaegseis tingimuses korralikult majandasid ning huvitatud olid selle üleminekust oma pärijaile, äärmiselt suurt meelepaha. Suurenevate mõisapõldude paremaks harimiseks rajati mõisa kaugematele põldudele uusi kõrvalmõisu.

Vaatamata talumaade mõisastamise suurenemisele Rootsi aja kestel oli talu- ja mõisamaa suhe XVII sajandi lõpul veel tugevasti talumaade kasuks. Hilisema Rootsi aja alguses Liivimaal oli talu-

maade ja mõisamaade suhe 4:1, Rootsi aja lõpul oli see suhe talumaade kasuks veel umb. 3:1. Seega on märgatav talumaade oluline vähenemine, mis protsess kestis läbi kogu XVII sajandi, jätkudes Vene ajal. Kuid sellegi suhte juures nähtub selgesti, millist osa kogu maa majanduselus etendas talumaade korralik majandamine.

Kroonumaade renditamine ja väärnähtusi sel alal.

Reduktsiooni teostamisega langes valdav osa Liivimaa mõisadest riigile. Vähene polnud riigi omaks saanud maaomandi osa ka Eestija Saaremaal. Olud kroonumaade alal mõjustasid kaudselt olusuhteid aadliallgi. Seepärast on oluline tutvuda Rootsi valitsuse poolt teostatava maaderenditamise süsteemiga.

Maahindamise andmed oleksid pidanud andma kõige õigema aluse kroonumõisade rendisuuruse kindlaksmääramisele, kuid tegelikult kujunesid need välja juba enne maahinnet Liivimaal. Eestimaal ning Saaremaal ei saadudki sääraseid objektiivseid andmeid. Seetõttu rendisuurus jäi teataval määral omavoliliseks, mõisa keskmisi tulusid umbkaudselt arvestavaks arvuks. Alaliselt kestvate ehk igaveste (perpetuelle) rendimõisade renditamise kohta Liivimaal anti kuninga poolt resolutsioon 6. juunil 1687, nagu see kehtis Eestimaalgi, kusjuures eeldati, et revisjonikomisjoni tegevuse lõppemisel saadakse teada, kui palju iga mõis tulusid annab. Rendi arvestamiseks alaliste rendimõisade kohta lähtuti järgmistest kalkulatsioonidest. Tuludeks loeti: mõisapõldude saagisuurus taksatsiooni alusel, tulud mõisa tuule-, vesi-, saeveskitest, kõrtsidest, talupoegade veskitest, telliskivi- ja lubjaahjustest, kalastusest, parverahadest, laatade platsirahadest jne., talupoegade andamid, välja arvatud kroonumaksud, talurahva tööjõu ülejääk, kui tegu mõisale mõisapõldude ulatuse mõttes liiga suur oli, vabatalupoegade renti (Leyde-Gelder) jne. Tulude arvestus oli üksikasjaline ja normaalse aasta ulatuses võetud, kuid sellest arvati maha rentniku kasuks Liivimaal statsioon, ratsateenistus ja ratsurite moonastamine, 4% talupoegade andameist, maksud õpetajaile ja köst-rile, valitseja- ja kupjatasud. Kui rentnik ei jõudnud harida mõisapõlde talupoegade teoga, vaid pidi hankima selleks veel päevatöölisi, siis kirjutati tal rendist vastavalt veel erakorraliselt maha. Eestimaal, Saaremaal ja õige rohkesti ka Liivimaal anti kroonumõisad, mis andsid kuni 1500 riigitaalrit tulu aastas, alalisele rendile enamasti endistele omanikele, kusjuures üks kolmandik rendimõisatulust

ära jäeti (Tertialgüter). Säärane renditamisviis jättis rentnikule normaalsel põllumajandusaastal võimaluse küllalt rahuldavalt elatuda.

Teiste rendimõisaliikidega oli olukord erinev. Kuigi valitsus tunnistas aadlikke eesõigustatud seisuseks rendimõisade saamisel ja paljud mõisaomanikud said tagasi rendile neilt redutseeritud mõisad, kujunes alul ikkagi välja enampakkumissüsteem, kus jõukamad linnakodanikud edukalt võistlesid aadlikkudega. Kui 1690. a. Liivimaal tündrimaa vähendati 18 000 rootsi küünralt 14 000-le, siis tõusid seetõttu ka rendid õige tunduvalt, mis raskendas veel enam vaba kapitali vähe omavate aadlikkude olukorda linnakodanikkudega võrreldes. Aadli ja linnakodanikkude kõrval olid rendimõisade soovijateks ka vaimulikud ja ametnikud. Neist neljast seisusest peamiselt rekruteeruski riigimõisade rentnikkond.

Et rendimõis keskmiselt võimaldas korraliku majandamisega ka korraliku äraelamise ja temast saadav tulu oli pidajale garantiiks ta maksuvõime suhtes, siis rahuaja normaalses olustikus oli rendimõisade soovijaid rohkesti. Võistlus enampakkumissüsteemi näol lõpuks aga tõstis rendi suuruse ebaloomulikult kõrgeks ja see andis end rängalt tunda eriti ikaldusaegadel, kus mõisa tasuvus oli rendist kohati palju väiksem.

Et enampakkumissüsteem kahjulikult mõjus ja rendid tegeliku tasuvuse seisukohalt liiga kõrgele olid tõusnud, selleks on rohkesti tunnistusi. Kroonumõisade rendikontrahtide sõlmimine oli usaldatud kindralkuberneride kätte, kes omakord saatsid lepingu kammerkolleegiumile Stokholmi heakskiitmiseks. Kindralkubermangu valitsusel oli võimalus kohal tutvuda rendimõisa oludega ja rentida soovija majandusliku võimega kui ka eesõigustega. Niiviisi pidi renditamine toimuma kõigiti õiglaselt, kuigi kohal esines mitmesuguseid väärnähtusi. Kuid paljud isikud pöördusid kas isiklikult või kirjalikult palvetega otse Stokholmi kammerkolleegiumi poole, pakkudes suuremat renti. Et vältida sellest tekkivaid ebaolusid, võimaldati rendilepingute sõlmimist ainult kindralkubermangu valitsuses. Saaremaal kroonumõisade renditamine, samuti nende majanduslik haldamine ja järelevalve kuulus reduktsiooni ajal Kuressaarde asutatud majanduskontorile, eesotsas majandusasehalduriga.

Rendilepingud näitavad kujukalt, et rentnikul oli rendimõisa kasutamisel ka väga vastutusrikkaid kohustusi, eriti talupoegade suhtes. Teataval määral iseloomustabki talupoja ja rentniku vahekorda leping, mis määras mõisa majandamiskohused. Lepingus olid märgi-

tud kõik maa juurde kuuluvad päraldised (veskid, kõrtsid, lubjahjud jne.); uusi ilma kindralkubeneri loata rentnik ei tohtinud avada. Seega kontrollis riigivõim majanduselu korraldamist maal üksikasjadeni, seejuures nõudes aga olemasolevate päraldiste korrahoidu (korraldused kõrtside, veskite jm. kohta). Maaparandustöid rentniku poolt kroonumõisas soodustas valitsus aga kõigiti. Eriti tähtsaks ja nii rentniku kui ka talupoegade hüveolu määravaks punktiks rendilepingus oli, et rentnikud pidid kandma kõik koormised, mis tekkisid ettenähtamatuist õnnetusjuhtumest ja asjaoludest. Nende hulka kuulusid niiviisi ka ikaldus- ja näljaajad. Välja arvatud olid vaid sõda ning vaenlikud sissetungid ja taudid, mille puhul kuningas lubas vähendada renti tõestatud kahju ulatuses.

Rent, mida tasuti enamasti kahes osas, oktoobris-novembris ja teine osa järgmise aasta märtsis, tõusis kunstliku spekulatsiooni, enampakkumise teel sageli nii kõrgele, et rentnik hiljemini raskustesse sattus ning oma võlajääke enam õiendada ei suutnud. Spekulatsioon rendimõisadega levis selleski suunas, et rentnik sagedasti pidas veel allrentnikke. Ka aadlimõisade omanikud hakkasid andma oma mõisu rendile, pidades seda kasulikumaks ja mugavamaks kui isiklikku majandamist.

Rendimaksmise raskuste üle kurdetakse kogu aeg. Kindralkuberner Erik Dahlberg nägi Liivimaale tulekul peagi, et maksuhindamine ja rendid on Liivimaal liiga kõrged, ning tegi kuningale ettepaneku nende vähendamiseks. Enampakkumissüsteemile kroonumõisade renditamisel tehti lõpp alles XVII sajandi lõpul, näljaaja suurte raskuste mõjul, kui rohkesti kroonurentnikke olid lootusetuiks võlgnikeks muutunud, ja hakati renditamisel erilist rõhku panema tublilele ja vastutusvõimelisile rentnikele.

Rentniku tublidus ja vastutusvõime jättis sageli hiljemini väga palju soovida, sest rentnik tahtis renditavast maast saada võimalikult suurt kasu, kusjuures talupoegade kaitse teda huvitas vaid seevõrra, kuivõrra seda ilmtingimata kohustas rendileping või valitsuse vaheleastumise ähvardus. Et polnud teada, kas renditermini lõppemisel senine rentnik maad enam endale saab, püüdis ta sagedasti hoolimatute võtetega ja talupoegkonna ruineerimisega saavutada suuremaid kasusid. Ses suhtes on talupoegade olukord olnud kroonurendimõisades mõnikord halvem kui aadlimõisus, kus omanik pidi tahes-tahtmata alaliselt arvestama talupoegkonna seisukorda, sest selle

majandusliku hävimisega tabas ka mõisnikku ränk kahju, kui ta ala pealegi ei olnud küllalt tihedalt asustatud.

Rentide kõrgust tõendab osalt ka rendimaksmise suur korratud. Igal aastal on tulnud kindralkubermangude juhtivail ametnikel meelde tuletada rentide õiendamist määratud tähtajal või pikendada seda tähtaega osa rentnikkude jaoks. Eksekutsioonid, mis toimusid võlgade sissenõudmiseks kroonurentnikelt, maade immissioonid, rendimõisast lahtikuulutamise olid sagedad selles olukorras. Nõudmine, et renti tuleb tasuda speetsies-riigitaalritega, tekitas rentnikele selle rahaliigi tõusva väärtuse tõttu mõnikord rendimaksmisel 5—6% kahju.

Immissioon oli võimalik õige kergesti, ja selle rohke kasutamise tõttu, mis võlglaste majapidamistele suuri raskusi tekitas, püüti seda piirata. 1675. aastani võis võlausaldaja võlgniku mõisast immiteerida 100-riigitaalrilise võla eest ühe adramaa maad. Nimetatud aastal asendati see määrus uuega, mille järgi alles iga 200 riigit. eest võidi immiteerida 1 adramaa. Sellelt maalt sai võlausaldaja kogu teo ja andamid talupoegadelt, ja see renteeris end, kui polnud just ikaldusaeg, 16—20%-ga aastas. Igatahes oli see hea protsent, mida saadi pandina võetud maast. Rohkete võlavahekordade tõttu juba aegsasti seaduslikult fikseeritud intresside ülemmäär võlalt lubas võtta aga 1666. a. korralduse järgi 6—8% ja 1697. a. antud määrus Karl XI poolt lubas võtta 1688. a. alates vaid 6%. Intresside võtmine intressidelt keelati 1683. a. Seega oli immissioon võlausaldajale normaalsel viljakasvu-aastal õige tulus.

Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul.

Kroonumõisade tulukus ja renditamine näitab tegelikku olukorda, mis valitses Baltimail maaharimise alal ühenduses seal tegelevate kihtide elatusalaga. Et põllumajandus oli sel ajal peamiseks tegevusharuks, millest osa võttis kogu rahvastik ja millele oli kohastatud suurel määral ka kaubanduspoliitika, siis on arusaadav see hool, mida valitsus avaldas põllumajanduse, talupoegade kaitse ja muude nendega ühenduses olevate küsimuste suhtes. Põllumajandus nõudis väga palju korraldamist, sest selle aja majandamist iseloomustas liialdatud ekstensiivsus. Tuli suunata korraldamist intensiivsemale produtseerimisele koos väärtuse tõstmisega, röövmajanduse muutmisele loovmajanduseks, tööjõu pillamise asemel koondamisele, tööjõu ratsionaalsemale kasutamisele ja uute meetodite kasutamisele. Eriti viimane oli raske valitseva tugeva vastuseisu tõttu uuendus-

tele ja puhtas rahas tehtavatele kuludele. Talupoeg, kelle jõukus aegamööda tõusis, kuid kelle maksukoorem ka suurenes, vajas oma elukorra kaitseks ja korraldamiseks kroonumõisades rohket tähelepanu. Tema vahetkordade reguleerimine rentnikuga, talupoja maade ümbermõõtmine ja talle maa andmine sõltuvuses koha headusest, linna lähedusest ja muust, talupoegade kaebuste järeleuurimine sundis koos rentnikkude olukorra lahendamiseiga valitsust vastavale seadusandlusele.

Asehaldurite tegevuspõld oli lai, sest nende lahendada olid ka kirikuelu küsimused, aadlimõisade asjad, üldise maksunduse küsimused ja palju muud. Juba 1687. a. Karl XI tegi ülesandeks reduktsioonikomissaridele kroonumõisade rentnikkude ja talupoegade vahetkordi reguleeriva reglemendi väljatöötamise. Põhjapanevate korraldustena sel alal järgnevad 21. augustil 1691 antud asehalturite instruksioon ja 21. märtsil 1696 nn. majandusreglement, millega liituvad veel mitmed väiksema tähtsusega korraldused ja instruksioonid. Nende korralduste kaudu talupoegade kaitse kõrval seati kroonumõisade majandamine otstarbekohasele alusele, käsitledava aja seisukohalt vaadates paremale kui seda suudeti varemni ning kaua aega hiljemini teha. Küll jätsid needki korraldused palju tähtsaid küsimusi talupoegade majanduselul puudutamata või lahendamata (näiteks erinev teokoormus ja andamite hulk Eestimaal), samuti nende korralduste täpne teostamine polnud tolleaegsetes oludes juba eespool kirjeldatud põhjustel läbiviidav, kuid väga oluline tähendus jäab neile siiski.

Mõisad põllumajandamisühikutena.

XVI ja XVII sajandil kujuneb üha selgemalt välja meie maa majanduselul mõisa osa, jäädes püsima põllumajandamisühikutena suure agraarreformini — mõisade võõrandamiseni Eesti ajal.

Kaart joon. 12 näitab Eesti ala metsade, soode ja rabade ja põllumajanduses otseselt kasutusel olevate maade levikut Rootsi aja lõpu-poolle, kuid suhtelise kujutluse olukorrast saab selle järgi ka XVI ja XVII sajandi vahetusel. Võrdluseks tuleb mees pidada, et Eestimaal 1696. a. revisjoni järgi oli 8283⁵/₁₆ adramaad, sellest 2995 redutseeritud. 1703. a. oli Eestimaal 8296 adramaad, sellest Harjumaal 2831³¹/₄₈, Virumaal 2181²⁹/₄₈, Järvamaal 1200¹/₁₀ ja Läänemaal 2083 adramaad. Liivimaal oli 1690. a. 6317⁵/₈ adramaad, sellest Tartu kreisis (koos praeguse Võrumaaga) 2454⁵/₈ ja Pärnu kreisis (koos

praeguse Viljandimaaga) 1208⁵/₈ adramaad, kokku Lõuna-Eestis 3663¹/₄ adramaad. Saaremaal oli 1690. a. 1813³/₄ asustatud adramaad. Nii oli põllumajanduslikult kasutatud õige suur hulk adramaid.

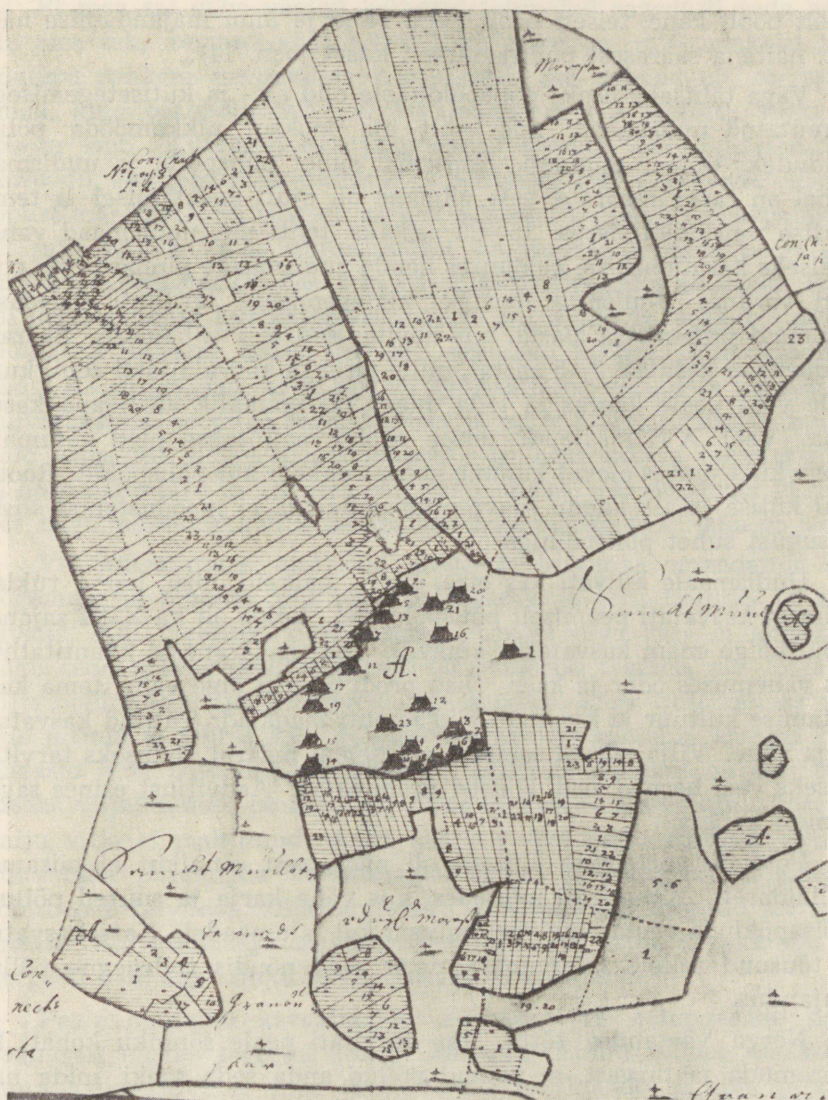
Seda maa-ala kasutati põllumajanduslikult mõisade kaudu, mis vahenditult juhtisid harimist mõisapõldudel, kuid millest suurel määral olenes ka talumaade harimine selle seose tõttu, mis oli talupoegkonnal mõisaga (maksustus, eriti aga teopäevad). Maad hariti tegelikult talupoegade poolt otseselt talumaadel ja nende poolt antava tööjuga (sulaste, teomeeste, abivaimude näol) mõisapõldudel.

1696. a. revisjoni järgi oli Eestimaal 515 kroonu- ja aadlimõisa, neist Harjumaal 160, Virumaal 142, Järvamaal 80 ja Läänemaal 133. Kroonumõisade arv oli Eestimaal 1688. a. 245. Liivimaa eesti osas 1698. a. oli kroonule kuuluvaid 218 pea- ja kõrvalmõisa, aadlimõisu umb. 90, lisaks veel mõned patrimoniaal- (linna-) mõisad. Kirikumõisu oli Eestimaal umb. 45 ja Liivimaa eesti osas 23. Saaremaa mõisade arv Rootsi aja lõpul tõusis 132-le. Üldse oli Eesti alal kirjeldataval ajal umb. 1025 põllumajanduslikku ühikut mõisade näol. Nende arv kasvas pidevalt, sest loodi juurde uusi kõrval- ja karjamõisu suurematesse mõisadesse. Mõisade suurus oli väga vahelduv, tõustes üksikjuhtumel üle 100 adramaa; vähesel arvul oli 100- kuni 50-adramaalisi, kõige rohkem 50- kuni 20-adramaalisi ja sellele järgnevalt väiksemaid.

Eesti- ja Liivimaa mõisu nende õigusliku iseloomu järgi hilisemal Rootsi ajal ja selle lõpul võib jaotada nelja liiki: rüütli- (aadli-) mõisad, linnamõisad, kroonumõisad ja kirikumõisad. Sellest, millisesse liiki mõis kuulus, olenes ka tema suurem või väiksem koormus või vabadus maksustamise alal, majandussüsteemi seisukohalt on need liigid aga kõik üheviisiliselt vaadeldavad. Vähem maksustatud olid tavaliselt kiriku- ja linnamõisad, ühtlasi ka nende talupoegkonnad.

Põllumajanduse iseloom.

Viljatootmise korraldus Eestis XVI ja XVII sajandil ning jätkuvalt hiljemini baseerus põlispõllu, ale- ja kütismaade kasutamise süsteemil, mis oli juurdunud maale juba mitme sajandi vältel. Rootsi riigivõimu mõjul püüti põlispõllu alal kolme välja paremaks kasutamiseks talumaadel juba XVII sajandi esimesel veerandil piirata väikeste põllulapikeste arvu, moodustades suurel põlispõllumaal pikuti läbijooksvaid ribasid (jaotus päikese järgi idast lääne, solskift) ja

Riigi Keskarhiivi kogudest.

Joon. 14. Juuru khk. Kaiu mõisa alla kuulunud Toomja küla kaart a. 1687. Näitab kujukalt põldude jaotust. (Lähemalt selle küla põldudest ja kaardist vt. P. Johansen, Siedlung u. Agrarwesen d. Esten im Mittelalter, lk. 62—64.)

tehes kindla vahe talumaadel üksikute talude põldude vahel. Neid pikki kitsaid ribasid kutsuti ka nööri maadeks (Schnurstücke). Kolmeväljasüsteem võimaldas vahelduvalt kahe aasta tagant puhkust põllutükile (Lotte). Harva esines ka kõrvalekaldumisi sellest süsteemist,

ühelt poolt kahe, teiselt poolt nelja välja ja muu majandamise näol (vt. näitena säärasest põllujaotusest kaart joon. 14).

Väga tähtsaks lisaks põlispõldudele olid ale- ja kütisetegemisega saavutatud uudismaad, mis osalt aja jooksul pikkamööda põlispõldudeks ümber muudeti. Täpsemat suhet põlispõllu ja uudismaa vahel on raske määrata, sest viimane oli ajuti kasutamisel ja tema ajutise seismajätmisega 15—20 aastaks tehti uut uudismaad vahepealseks kasutamiseks, kusjuures nende uudismaade pinnasuurus polnud võrdne. Uudismaa loomisel aletegemisega tarvitati sagedasti parimaid tarbemetsa alasid, mis hävitas suurel viisil metsa. Säärast uudismaad kasutati 3—5 aastat, mille järel ta kõrvale jäeti seni, kuni talle võsa peale kasvas ja teda uuesti oli võimalik alemaana kasutada. Veel XVIII sajandi teisel poolel mainitakse neid võsamaid mõne küla juures olevat kümme korda rohkem kui põlispõlde. Rootsi ajal kütise ja ale kaudu saavutatud põllumaa ei moodustanud siiski niisugust suhet põlispõlluga.

Uudismaale külvati kas otra, kaera, naereid, nisu, harva rukist. Viimast kasvatati peamiselt põlispõldudel. Rukis oli ka XVII sajandi lõpul kõige enam kasvatatav kõrsvili. Temale järgnesid kvantitatiivses vähemuses oder ja kaer. Nisu produtseeriti õige vähe, tema kasvatamise kultuur ja kvaliteet olid samuti madalad. Tatraid kasvatati väga vähe. Vilja kõrval esinesid väiksemal määral koduseks tarvitamiseks veel hernerd, oad, läätsed ja humalad. Aedviljust esines sagedamini kapsas.

Põldude väetamine üldiselt oli nõrk, sest sõnnikut ei piisanud küllaldaselt. Kohati oli mõisades, kus vähe karja ja suured põllud, mõisapõldude väetamine veel halvem kui talumaadel. Karjakasvatus ei tõusnud sellele tasapinnale, nagu seda nõudis tolelaegne põllumajandus.

Nõrga väetamise tõttu, kus tarvitati peale sõnniku kohati ka meremuda ja turvast, ei võinud põllud anda seda saaki, mida nad rahuldaval väetamisel oleksid andnud. Edasi vähendasid põllu viljakandvust ka lihtsad põllutööriistad, mis ei lubanud kasutada kõigekülgselt maa omadusi. Nii ei saanud tole aja harkadruga (konksahaga) või seanina-adruga künda küllalt sügavalt maad. Ka karuäke jättis palju soovida. Rukki ja suvivilja lõikamise ja koristamise oskus ja riistad olid aga oma ajale enamasti täiesti kohased ja jäid tarvitusele kuni viimase ajani, kus põllutöomasinad on need osaliselt kõrvale tõrjunud.

Et maa sai vähe väetist, püüdsid talupojad sagedasti seda asjalu tasa teha seemne väga paksult külvamisega, mis omakord pidi nõudma rohkem seemevilja. Kui efektne see vahend oli, on raske öelda, kuid osa põllumehi oli arvamusel, et vili seetõttu väike ja jõuetu saab. Külviaeg, mis jagunes nii kevadel kui sügisel kolme perioodi, varajasesse, keskmisse ja hilisesse külvi (kevadel aprilli lõpust mai lõpuni ja sügisel augusti algusest septembri keskpaigani) oli juba igivana, maa kliimaoludest tingitud ja esiisade poolt läbi proovitud, vastates täielikult ka viljaliikide võrsumise nõuetele. Kuid nii ilmastikuolud kui ka teokohustuste korraldus ja iseloom tingisid mõnikord hilisema külvi, mis end enamasti maksis kätte ikalduste näol. Ka viljalõikus, eriti aga viljakoristamine väljalt ja rehtedesse kuivatamiseks toomine sageli hilines, ja mitte ainult ilmastiku mõjul, vaid väga tihti halva töökorralduse, liiga kaua kestva rehepeksmise ja hooletuse tõttu tolleaegses põllumajanduses, sest puudusid ju taludes, nagu mõisadeski, vilja panipaigad kogu peksmata viljahulga jaoks.

Viljakuivatamise alal olid Eesti- ja Liivimaa omandanud hea kogemuse ja tehnika, mis tegi siinse teravilja eriti tuntuks ja nõutavaks. Kui tavaliselt peeti silmas, et vilja liiga vara ei lõigataks, nagu seda rahvas ikaldusaegadel oli sunnitud tegema, siis lõigatud vilja hoidmine väljal jäi sageli liiga kauaks. Väga tihti kauaks väljale jäänud ja vihma käes seisnud vili hakkas idanema, samuti kahjustasid seda põldudel karjatatavad loomad. Osaliselt oli siin põhjuseks viljaküünide puudumine, osalt väikesed rehed, kuhu korraga palju vilja ei mahtunud. Kuid kui vili veel palju rikutud polnud, aitas teda parandada kuivatamine rehes. Kaasaegsed kirjeldused rõhutavad Liivimaa vilja suuremat väärtust, mis tingitud kuivatamisest. Kuivatamisega saavutas tera tugevuse, sinna ei tekkinud nii kergesti usse ega läinud vili kopitama ja hallitama.

Peale põldvilja kasvatati nii mõisades kui talupoegade poolt peamiselt omaks tarbeks lina ja kanepit. Ainult mõnes maakohas muutus linakasvatus juba tähtsaks kõrvaltulualaks ja lina produtsseeriti müügiks. Neist kohtadest oleksid mainitavad Vigala, Karksi, Halliste, Tarvastu, eriti aga Vene piiri äärne ala, nähtavasti Venemaa linakasvatuse mõjul: Räpina, Vastseliina, Rõuge, Hargla.

Põllumajandus Rootsi ajal oli Eestis peamine elatusala, millest otseselt või kaudselt elatusid kõik rahvakihid, kuid ta polnud arenenud veel kõrgele tasemele. Selle põllumajanduse iseloom oli eksten-siivne, lihtne omas tehnikas, kohati ainult röövpõllundus, mis kasu-

tas looduslikke tingimusi ja maaomadusi raiskavalt ja lohakalt, ilma ratsionaliseerimata, kuigi järjekindlana ja hoolikama suhtumisega maasse oleks saavutatud suuremat viljakandvust ja vilja produtseerimist. Siiski sajandi lõpul on märgatav teatav paranemine põllumajanduse kultuuris. Selles etendavad osa Karl XI agraarsed ja talupoegade kaitse reformid ning mõnel määral ka kunstlik õhutis, mida andis tekkimahakkav põllumajanduslik kirjandus, esialgu mõisamajapidamistes ja nende kaudu ka talumaadel. Guberti ja Hermanni teosed, käsiraamatuina põllupidajaile, levisid rohkel määral. Maaparandustöid kõnesoleval ajastul veel tähelepanuväärival määral ei tehtud.

Peasiht oli võimalikult rohkem vilja produtseerida, eriti rukist, mille kõrval kõik muud viljaliigid ja põllumajanduse muud harud varju jäid. Ütlus, et Läänemere provintsid olid Rootsile viljalaoks, peab paika. Kuid see produktsioon ja temast saadav kasu oleksid põllumajanduse parema korralduse juures võinud olla tunduvalt kõrgemad. Seda arengut, mis pikaldaselt siiski tõusma hakkas XVII sajandi lõpul, takistasid üldine mentaliteet töö suhtes, mida tehti talupoegade poolt mõisadele ja mis mentaliteet ka talupoegade töös omal põllul tugevasti ilmnes. Pidurdajaiks olid säärased välisolud, nagu sõjad ja maa koormus sel ajal, taudid, sageli ka ikaldus, mille esile kutsusid looduslikud tingimused, kuid mis tollaegse põllunduse puudulikkude ja primitiivsete tehniliste vahendite tõttu end väga mõjuvalt tunda andsid. Neid lokaalseid ja üldisi viljaikaldusi esines õige sageli.

Külvipinna ja viljasaagi suurus.

Viljasaagi keskmist suurust Eesti alal käsitledaval ajal pole võimalik täpsemalt määrata tollaegse statistika puudulikkuse tõttu. Lõuna-Eesti viljaproduktsioon oli üldiselt palju suurem Eestimaa omast. Eesti alal olid viljarikkamaiks maakonniks esijoones Tartu kreis ja sellele järgnevalt Pärnu kreis. Järgnesid Harju-, Lääne-, Järva-, Saare- ja Virumaa.

Näiteks oli Eestimaa kroonumõisade külvipind XVII sajandi lõpul kokku 28 722 tündrimaad (Harjumaal 9134¹/₂, Läänemaal 7454, Järvamaal 7357¹/₂, Virumaal 4776). Kõige enam oli 25- kuni 100- ja 100- kuni 200-tündrimaalise külvipinnaga (kokku kolmel põllul) mõisu (mõlemaid 76), neile järgnesid 200- kuni 300-tündrimaalise külvipinnaga mõisad (34). Üle 300-tündrimaalise külvipinnaga

kroonumõisu oli Eestimaal 15. Säärane suhe kehtis ka aadlimõisade kohta ja Liivimaagi suhtes. Saaremaal oli väikeste mõisade protsent veel suurem.

Võrreldes mõisade külvipinna suurust tündrimaades nende mõisade suurusega adramaades, selgub, et külvipind mõisaväljadel oli õige väike ega vastanud sellele suhtele, mida püstitas näiteks Liivimaal maahindamine ühe adramaa põllupinna suuruseks (vastavalt maa headuskraadidele). Nii pidi siis talumaa aitama vähendada seda vahet. Talumaa ise aga tegelikult ei suutnud täita seda külvipinna normi, mida nõuti adramaalt.

Et väiksemate kui veerandadramaaliste talude kasutajad talupojad omast põllust palju ülejääki peale maksude õiendamist ei saanud, seda tõendab asjaolu, et talumaade külvipind väiksematel taludel oli liiga väike, arvestades talu elanikkude rohkust. Kõrvalsissetulekud, kui neid oli, pidid siin juurde andma puuduva osa. Väikeste talumaade põlispõllu külvipind Eesti alal kõikus käsitledaval ajal 1 kuni 10 tündrimaani, kuna keskmise suurusega taludel see oli 10—20 tündrimaa vahel. Suurematel talumaadel see arv oli vastavalt suurem ja esines talupoegi, kel oli põllumaad rohkem kui mõnel väikesel mõisal.

Seejuures tuleb rõhutada, et talupõldude suhtarv mõisapõldude vastu oli tugevasti esimese kasuks. Mõisapõldude vahekord Rootsi aja lõpul talumaadega oli umb. 1 : 3. Et talupõllud võrreldes mõisapõldudega olid mitmekordselt suuremad, siis lasus neil viljatoodangu kandvam osa. Peaosa talumaade viljasaagist läks siiski omatarvituseks ja ainult väiksem osa maksudeks ning realiseerimisele.

Rootsi ajal ei kogutud täpsemaid andmeid viljasaagi kohta provintsidest. Ikalduste aegu teostatud järelevaatused varuks oleva vilja suhtes linnades ja maal ei abista sellekohast arvestust, mis on õige umbmäärane. Alles XVIII sajandi teisel poolel algas Liivi- ja Eestimaal iga-aastane kokkuvõtete koostamine külvi ja saagi üle.

Kuid olemasolevadki andmed külvi ja lõikuse kohta annavad igatahes keskmise arvu, mitu korda saaki enam saadi, kui külvati. Liivimaa rüütelkonna ettepanekust revisjoni suhtes nähtub, et Rootsi arvestuse järgi arvati külvist keskmiselt viis seemet. Teiste arvates oli aga keskmine lõikus sama esitise alusel 3 seemet. Keskmiselt andis rukis XVII sajandil Eesti alal 3—4 tera, oder 4—5 ja kaer 4—6 tera. Siin valitsesid loomulikult suured vahed nii eri mõisades maaomaduste erinevuse tõttu kui ka ühe ja sama mõisa viljasaagis

mõne aasta jooksul, olenedes viljaäpardustest või erilisest õnnestumisest soodsa aasta tõttu.

Hagemeister on püüdnud arvutada viljasaaki Liivimaal adramaade arvu ja revisjonimaterjalide alusel. Võttes aluseks 1688. a. mõisade külvisuurusena 53 400 vakka rukkeid, 38 100 vakka otri ja 32 700 vakka kaeru, on arvestatud saagina 208 000 vakka rukkeid, 154 700 vakka otri ja 83 900 vakka kaeru. Eeldades, et talupoegade lõikus ületas keskmiselt kaks korda mõisade saagi, võis Liivimaa üldsaak 1688. a. tõusta 1 340 000 vakani. Sellest ligi poole moodustas rukis. Siiski üldsaak näib XVII sajandi lõpul Liivimaal märksa suurem olevat, sest talumaade viljatoodang on enam kui kaks korda suurem mõisade saagist. Eestimaa üldine viljasaak võis kõikuda keskmiselt 30 000 sälitise ehk 360 000 kuni 480 000 tündri vilja ulatuses, võttes aluseks, et ainult kroonumõisade külvipind kolmeväljasüsteemi juures oli siin XVII sajandi lõpul 28 722 tündrit vilja. Kuna Saaremaa üldsaagi väljaarvestamiseks lähemad alused puuduvad, on raske määrata provintside üldsaagi suurust. Eestimaa ja Liivimaa eesti alal saakide alusel võiks seda pidada umbes 50 000—60 000 Tallinna sälitise suuruseks, kuid loomulikult on see arv väga ebakindel. Need arvud XVII sajandi lõpu kohta muidugi pole kehtivad XVI ja XVII sajandi vahetusel saadud saagina, mis oli väiksem, olenedes maa asustuse tihedusest ja muudestki eespool-mainitud põhjustest.

Töö korraldus mõisa- ja talumaadel.

Vaatamata paljudele puudustele jäi mõisapidamine küllalt tasuvaks ja loeti käsiteldaval ajal üheks kindlamaks ja kergemaks kõrvaltuluallikaks. Kõigepealt moodustas selle tulu vili, eriti rukis. Mõisa kõrvaltulud saabusid talupoegade maksudest, kõrtsi, veski tuludest jne.

Ekstensiivse põllumajandusega ei saadud maalt niipalju vilja, kui see intensiivsema majandamisega oleks anda võinud. Vilja produtseerimise õigele tasapinnale jõudmist takistasid majandamisüsteemi väärolud, mis seisid selles, et põllukultuur oli madal, puudusid suuremad maaparandustööd, ka oskused selleks, põllutööriistad ja muud vahendid olid primitiivsed, karjakasvatus ebalproportsionaalne võrreldes põllundusega, kõigepealt aga mõisa majandati sageli väga viletsate valitsejate abil, mõisatööd teostati teopäevadega ja mõisamaad olid liiga laiali pillatud.

Tavaliselt olid küll mõisa põlispõllud, eriti mandril, koondunud mõisa lähedusse, kuid need ei moodustanud veel kõiki põlde. Osa asetses mõisakeskusest kaugel, eriti uudismaad. Asjaolu, et mõisamaa polnud ühes tükis, et alemaad asetsesid kaugel metsas, tekitas raskusi säärase majandusühiku eest hoolitsemise ja tööde järelevalve mõttes. Rootsi aja teisel poolel võeti küll kasutamisele suuremais mõisades kõrvalmõisade abi, kuid see nõudis mitmeid valitsejaid. Et rentnikud ise sageli olid hoolitud ja asjatundmatud mõisa majandamisel, või asusid mõisadest eemal (sõjaväeteenistuses jne.), samuti omasid sagedasti mitu rendimõisa või aadlimõisa, olenes majandamine suurel määral valitsejaist, kubjastest ja teistest mõisaametnikest, kellel sageli puudusid põllumajanduslikud oskused.

Valitsejate ja kubjaste juhtimisel hariti mõisapõlde talupoegade või nende sulaste, päeviliste poolt talupoegade veoloomade ja tööriistadega. Tihti tuli päevilisel tulla kaugest külast, jättes oma töö kõrvale ja orjata põllul, mille tulud teda ei huvitanud. Mõnikord saadeti ühe mõisa talupojad tööle kaugele teise mõisa, mis oli sama rentniku või omaniku käes. Päeviliste kui ka suuremate hooajatööde sooritamiseks mõisa erakorraliselt suuremal hulgal kokkukutsutud talurahva tööjõud ei leidnud otsest ja otstarbekat kasutamist. Ajakulu, huvipuudus töö vastu mõisas kui ka iseseisva otsustamise võimaluse puudumine talupojal mõisatööl, kus talle kõik oli ette ära määratud, hävitas ta initsiatiivi töö alal, mida ta tundis mõnikord paremini kui ta juhatajad. Kõik see vähendas töö tulemusi ja sellega ühenduses ka viljatoodangu produktsiooni. Mõisad olenesid aga täiesti talupoegkonna tööst, sest neil endil puudusid töölised, loomad, vajalik arv tööriistu. Ka mõisa kari oli enamasti liiga väike võrreldes põllumaade suurusega, nii et põlispõlludki said harva ja hõredalt väetist.

Mõisa tulukusel polnud siiski mõõtuandev ainult mõisa maa-ala suurus, vaid ka kõrvaltulud mõisast. Kuid ka mõisa majandamisel oli väike mõis sageli kasulikum kui suur.

Mõisade põllukultuuri parandamisele ja põldude paremale korraldamisele suurtes mõisades oli üheks, eespool juba mainitud takistavaks teguriks veel maade jagunemine paljudeks väikesteks tükkideks, mis asjaolu on eriti iseloomustav rootsiaegsele Saaremaale. Sääraste tükeldatud mõisade üheks tekitajaks olid Rootsi ajal immissioonimaad. Talumajandamise seisukohalt on olulised ka eelmainitud majandusreglemendid, mis kohustasid peremeest hoolikalt teostama oma talu-

maa harimist, kusjuures hooletut ja ikka enam võlgadesse jäävat talupoega oli võimalus kohalt kõrvaldada ja uus talupoeg ruineeruvasse tallu asemele panna.

Kui 1696. a. majandusreglement ja teised seadused sihtisid sellele, et talupoeg talumaad saaks paremini harida, andes talupojale seejuures seadusliku kaitse, siis teiselt poolt need seadused ei suutnud piirata talupoegade teopäevade tõusu ja maksude kasvu, kuigi vastavate korraldustega 1694. ja 1696. a. püüti seda teha. Talupoja koormised tõusid sajandi lõpupoolel, raskendades niiviisi tema isiklikku tööd talumaal. Koormiste tõus polnud õiges vahekorras talumaade harimise tõusuga ja intensiivsusega.

Rohked andamid mõisadele talumaadelt mõjusid rahva meeleollu väga kibestavalt, tehes osa talupoegi vaeseks ja sundides neid võitlema lootusetu võlgumise vastu. Kuid, kõnelemata siin asja õiguslikust küljest, talumaad suutsid kanda neid maksukoormaid ning jätta ka talupojale oma osa. Rängemini kannatas aga talumaade majandamine teokohustuste all, mis nõudsid enamasti neil aegadel talu tööjõudude saatmist mõisatöödele, kui talul neid endal just väga vaja oli. Talumajandamine jäi suurel määral sõltuvaks mõisa initsiatiivist teopäevade määramisel. Talupoja peremehetunnet tal kasutada oleva maa suhtes mõis oma töökorraldusega sageli oluliselt vähendas.

Talupoegkonna suhtumine töösse. Mõisade ja talurahva osa põllusaagi realiseerimisel.

Need tegurid juba üksi mõjustasid pikapeale talupoegkonna ühes osas erilise hooletu suhtumise nii mõisatöösse kui ka talu majapidamisse. Kui üks osa otsis väljapääsu kaebustega olukorra üle riigivõimu ees või põgenes oma maalt, lootes mujal paremaid elutingimusi, siis ülskõiksem osa, alludes mõisa initsiatiivile ja teades, et mõis nii enese huvides kui seaduste järgi peab ikkagi teatavat hoolt kandma talupoja eest, ei saanud enam tõsist huvi tunda endagi majandusliku järje parandamiseks. Selle talupoegkonna vaesema ja aktiivsuse kaotanud kihi suhtes on iseloomulik peaaegu alaline kehvus, raskestesse võlgadesse langemine, hooletus talumaade harimisel ja majapidamise varude moodustamisel, samuti lootus abistamisele mõisa poolt ja kergemeelne raiskamine ühepäevamõnudeks, arvestamata järgnevat viletsust (priiskamine sügisel pulmade aegu jne.).

Peale nimetatud asjaolude tegi talumajandamise ebatootvamaks

põlluharimise primitiivsus ja ebaratsionaalsus ning põldude laiali pillatus, rahvaarvu kasvades talumaade kasvav tükeldamine, seega samad põhjused, mis vähendasid ka mõisade viljatoodangut.

Vaatamata kirjeldatud olukordadele, mis vähendasid talumaade võimalikku viljatoodangut, on see võrreldes sajandi esimese poolega tõusnud, milleks mõõtuandvad olid samad põhjused, kui mõisamajapidamistes.

Talumaade majandamise seisukorda vaadeldes on mainitav see nõidumiste, uskumuste ja vanade harjumuste austamine, millega talupoeg tähistas oma põllutööde algust, mille järgi ta ennustas ilmatikku ja saaki ning mille järgi ta püüdis juhtida oma tööd. Need tõendavad ka talupoja suurt ja arenenud tähelepanu ja oskust vilja tootmisel paremate tagajärgede saavutamiseks. Osa neist on praegugi põllumajanduses vankumata juhistena kehtimas.

Põllumajanduse süsteem, mis valitses XVII sajandil Eestis, andis talupojale seal, kus teonormid ja maksud ei langenud äärmise valjusega temale, koguda varusid ja saada kõrvalteenistuse kaudu tulusid. Kui talu (ja mõisa) asend oli soodus kaubanduslikuks teotsemiseks (näiteks linna läheduses), saavutas talupoeg kergema vaevaga tulu vilja varudest ja muudest põllumajanduse saadustest.

Oma tarvitusest ja maksudest talupoegkonnal ning mõisadel ülejääv vili läks müügile. Lääne viljaturul nõudmine Liivi- ja Eestimaa vilja järele suurenes pidevalt XVI ja XVII sajandil. Sellega kohastus ka Balti provintside viljatoodang. Vilja ülesostmine saatmiseks välismaile toimus linnade (Tallinn, Riia, Pärnu jt.) kaudu, sagedasti aga võõraste kaupmeeste agendid ostsid maal mõisades viljasaagi või koguni loodetava viljasaagi väljaviimiseks.

Nii oli kogu maa majanduselu rajatud viljaga kaubitsemise edukusele ja ekspordi võimalikult suuremale hulgale. Et viljamüük andis kõige kindlama tuluvõimaluse, püüti seda teostada maksimaalseis piirides, kasu tagaajamisel unustades mõnikord viljareservi säilitamise vajaduse ja vähendades varusid rohkem kui seda oleks lubanud kaine kaalutlus.

Mõisapidajad müüsid oma vilja linnade, Põhja-Eestis eriti Tallinna kodanikele ja välismaa kaupmeeste agentidele. Mõisapidajad omakorda ostsid kokku oma mõisaala ja võimalikult ka naabermõisade talupoegkondadelt odava hinnaga vilja, esinedes sageli ehtsate kaupmeestena. Mõni mõis kujunes sügisel nagu kaubalaadaks. Et mõisapidajad dikteerisid võrdlemisi omavoliliselt hindu talupoeg-

konnale, katsus viimane vältida viljamüüki mõisnikule, pidades kasulikumaks müüki maal ringisõitvaile ja vilja ülesostvaile linnakaupmeestele, eriti aga linnades kodanikele-talurahvakaupmeestele. Mõisad müüsid suuri viljahulki. Talupojal oli võimalik väga vähesel arvul müüa, kui ta oli mõisnikule võlglane või muul viisil majanduslikes raskusis. Kuid üldsummas moodustas talupoegadelt ostetava vilja koguhulk õige olulise osa üldises väljaveetavas viljakvantumis, kuigi ta puhtus ja kvaliteet mõnikord rohkem soovida jätsid kui mõisa vilja omad. Sellest kaubandusest viljaga võtsid siis aktiivselt osa mõisnikud ja talupoegkond. Peamine tähtsus langeb aga linna-kodanikele, kelle kaudu toimus kaugkaubandus viljaga.

Viljaekspordi suurus ja suund.

Viljakaubandus oli Eesti alale kui puht-põllumajanduslikule, viljakasvatavale maale elulise tähtsusega. Nägime, et sellega tegelesid nii tootjad kui ka linnakodanikud ning võorakaupmehed. Eesti- ja Liivimaalt väljaveetava vilja hulk oligi väga suur. Ainult murdosa sellest oli transiitvili Venemaalt Novgorodi ja Pihkva alalt. Transiitvilja peaväljaveo-sadamaks oli Narva. Riia kaudu viidi aga lääneriikidesse palju rohkem transiitvilja (Väina jõe ja maateede kaudu Venemaalt, Poolast, Leedust, vähesel määral ka Kuramaalt) ja Liivimaa vili moodustas siin ainult ühe, kuigi olulise osa.

Eesti alalt viidi maksuvilja ja kaupmeeste poolt ostetud vilja õige suurel määral Rootsi ja Soome, sest viimane ei suutnud kunagi täielikult katta oma viljaga omatarvitust. Rukis moodustas väljaveetavas viljas peiosa, talle järgnesid oder ja kaer. Nisu väljavedu oli väike tema vähesel kasvatamise tõttu. Mitte põhjuseta ei nimetatud Ida-Baltikumi Rootsi riigi viljaaidaks. Suurem osa väljaveetavast viljast läks aga kaugemale lääneriikidesse, eeskätt Hollandi (Amsterdami), kust ta kaupmeeste poolt edasi müüdi. Niiviisi kujunes juba XVI sajandil Amsterdami viljaturg mõõtuandvaks Eesti ala viljakaubandusele ja sealsel viljabörsil valitsevad hinnad määrasid teataval määral provintside majandusliku hüveolu kõrgema või madalama taseme. Säärane olukord kestis muutumatult ka XVII sajandil.

Eesti- ja Liivimaalt väljaveetava vilja hulk oli ajuti, viljakasvu headel aastatel, väga suur, kuigi pisut liialdatud näivad olevat kroonik Balthasar Russowi andmed, mis märgivad XVI sajandi lõpul ainuüksi Tallinna aastast rukki väljavedu tõusvat üle 10 000 sälitise,

s. o. üle 240 000 tündri. Oma maa vilja väljavedu suurenes Rootsi ajal XVII sajandil. Peamiseks väljaveosadamaks oli Tallinn, sellele järgnesid Narva ja Pärnu.

Nii näiteks arvestab Rootsi riigikantsler Axel Oxenstierna 1630. a. paiku, et ainuüksi kroonu viljakaubanduses võidakse vilja välja viia järgmiselt (sälitistes):

	Rukis	Oder
Riia	1000	500
Pärnu	1000	500
Tallinn	3000	2000
Narva	1000	500
Nevanlinna .	1000	1000

Kokku siis 7000 sälitist rukkeid ja 4500 s. otri.

Vilja väljavedu Tallinnast näitab suurenemist, kui võrrelda XVII sajandi algust ja lõpuaastaid. Tallinna väljavedu XVII sajandil toimus esijoones Hollandi ja selle järel Põhja-Saksa linnadesse (eeskätt Lüübekisse). Näit. aastail 1620—1629 Tallinna kaudu eksporditud teravilja hulk on mag. E. Blumfeldti andmeil järgmine (sälitistes):

Aasta	Üldse				Kokku	Sellest Hollandi			
	Rukis	Oder	Nisu	Kaer		Rukis	Oder	Nisu	Kaer
1620	1375,7	123,3	46,5	—	1545,5	1157	90	41,5	—
1621	1722,5	193	42	—	1957,5	1627	177	42	—
1622	2412	482	66	—	2960	1988	419	10	—
1623 (—21. VIII)	1284,5	813,5	3,5	—	2101,5	1143	769,5	3,5	—
1623/24	1051	235,5	84,5	200,2	1571,2	684,5	232,5	14	78
1626/27	2760,8	661,5	96,8	17	3536,1	2405	632,5	36,5	—
1627/28	2441		22,3	21	2484,3	1672		—	8
1628/29	3376,3	1215,7	—	10	4602	2546,3	1032,2	—	7
1629 (II pool)	979	80	—	9	1068	366,5	3	—	—

See tabel näitab piltlikult Hollandi turu tähtsust Eesti teravilja kaugkaubanduses.

Tallinna tähtsust Eesti alal viljakaubanduse vahendajana ja keskusena tõendab seegi, et a. 1692—1694 viidi Tallinnast välja kroonu-vilja 3509 sälitist ja eravilja 38 765 sälitist, kokku 42 274 sälitist (à 24 tündrit). Aastail 1691—1704 ainult eravilja veeti Tallinnast

välja üle 75 000 sälitise, mis arvust üksi rukis tegi välja 68 511⁷/₁₂ sälitist. Sellest selgub rukki kasvatamise ja temaga kaubitsemise suur osatähtsus. Siin pole arvestatud väljaviidud linnaseid, mille hulk mainitud aastate jooksul tõusis üle 5190 sälitise. Riia ja Tallinna kõrval toimetasid vilja väljavedu ka Narva, Pärnu ja Haapsalu, viimased peamiselt Rootsi, kuid nende osatähtsus on üldises viljakaubanduses siiski väike. Rohkesti veeti vilja ka poolsalaja maasadamate (Saare- ja Hiiumaal, Virtsu, Toolse jne.) kaudu Soome ja Eesti rannikute elanikkude poolt.

Hindade konjunktuur ja spekulatsioon.

Viljaga seotud tehingud moodustasid XVI ja XVII sajandil kasvatamääral Eesti-, Liivi- ja Saaremaa pea-elatusvõimaluse maa kõikidele seisustele. Loonusmaksud viljas mõisale ja kroonule, isiklikkude võlavahekordade selgitamine vilja (eriti rukki) alusel mitte ainult talupoegkonnas, vaid ka kodanikkude ja aadli hulgas, riigi tehingud viljaga (garnisonide varustamine, vedu Soome ja Rootsi), peamiselt aga vaba viljakaubandus olid aluseks korrapärasele majanduselule Ida-Baltikumis. Seepärast oli väga suure tähtsusega viljahind, sest selle langusest või tõusust olenes elukallidus, majanduslik hüveolu ja sellega kaasaskäivad nähtused.

Viljahind koha peal oli mõjustatud kahest peategurist — vilja-saagist ja maailmaturu (Hollandi) hindade konjunktuurist. Nende teguritega oli ühenduses ka spekulatsioon, hindade kunstlik kõrgendamine või alandamine rukki ja muude viljaliikide pealt. Viljahindadele avaldasid loomulikult oma mõju maksud viljaga kaubitsemiselt (tollid, litsents, portoorium), kuid neil oli tendents püsida kestmata aega ühel kõrgusel. Hindade kiireid ja suuri kõikumisi tekitasid eespool-mainitud tegurid.

Tollid ja muud maksud väljaveetavalt viljalt, üldse viljakaubanduse maksustus oli võrdlemisi kõrge ja linnad ning riigivõim said siit üsna suuri tulusid. Tollid moodustasid viljahinnast mõnikord 10—30% (Riias). Siiski sajandi lõpul tehakse Baltimaadelt väljaveetava vilja tollides mõningaid soodustusi, mille osaliseks sai peamiselt Tallinna ja Riia kaudu välismaale viidav transiitvili. Tallinna, Eesti ala viljakaubanduse keskuse viljatollid siiski polnud väga kõrged, igatahes madalamad mitme teise Liivimaa linna omast ja 1676. a. paiku näiteks Tallinnas väljaveetava vilja maksustuse kogu-

summa tegi välja umbes $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{8}$ rukki, otrade jt. hinnast. Siiski Rootsi tollipoliitika ebakonsekventsus Balti provintside suhtes avaldas mõnigi kord halba mõju viljakaubandusele.

Hindade tase rukki, otrade ja kaera, samuti linnaste suhtes näitas XVII sajandil üldiselt tõusutendentsi, võrreldes sajandi algupoolseid hindu sajandi lõpupoolsetega. Siiski peab konstateerima siingi suuri vahesid isegi ühe aasta viljahindades. Hindade madal- ja kõrgseisu vahel olid suured diferentsid. Aastate 1641 ja 1699 jooksul on rukkisälitise hind kõikunud $14\frac{1}{2}$ riigitaalri (madalseis) ja 67 riigitaalri (kõrgseis) vahel, makstes keskmiselt 18—32 riigitaalrit sältis. Niisama kõikuv ja erinev on muudegi viljaliikide sältise hind.

Viljahinnad 1641—1699.

(Hinnad riigitaalrites ühe sältise eest.)

	Aasta	Rukis	Oder
13.	X 1641	30	28
9.	XI 1643	30	—
23.	IV 1644	30	—
8.	V 1645	24	24
30.	V 1646	22	22
24.	VI 1647	21	22
8.	II 1648	30	30
3.	VII 1649	58	30
18.	I 1650	60	40
	Talvel 1651	55	43
16.	II 1652	62	48
24.	II 1653	36	33
	Suvel 1654	20—19	—
	Sügisel 1655	24	26—28
	1660	32	24
	1661	48	36
	1662	84	48
	1663	69	46
	1664	24	18
	1665	25	18
	1666	23	20
	1667	28	25
	1668	19	16
	1669	20—19	17—16

	Aasta	Rukis	Oder
	1670	20—19	16—18
	1671	24	20—22
	1672	24—26	19—20
	1673	22—24	18—20
	1674	32—36	24
	1675	39—43	36
Jaauar	1676	39	36
30. VIII	1677	24—25	28—29
28. VI	1678	20—21	26—27
23. IX	1679	23—24	26—28
14. X	1680	16	16—17
16. IX	1681	17—18	16—15
24. VIII	1682	19—18	14—15
6. X	1683	16—17	15
30. VIII	1684	26	29
29. VIII	1685	34	25
19. XI	1692 umb.	30	—
22. III	1693	27	—
4. XI	1696	50	—
19. X	1697	48	—
6. X	1698 üle	50	—
14. III	1699	50	—

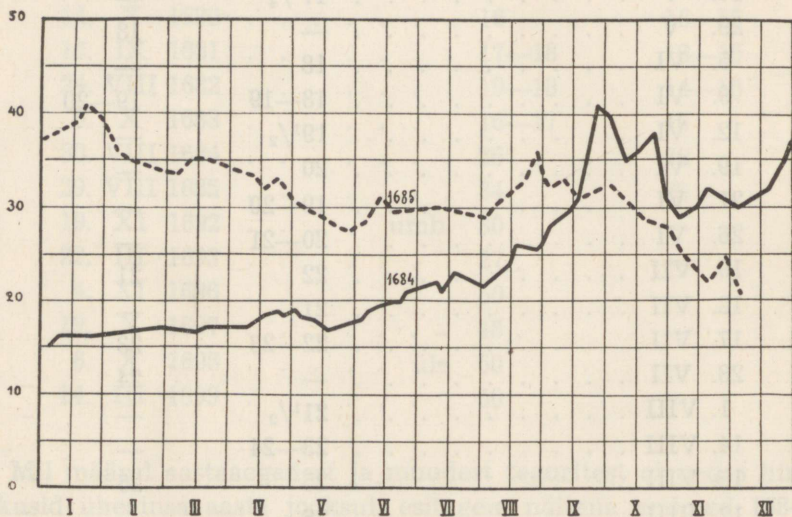
Mil määral aastaegadest ja muudest teguritest olenedes hinnad kõikusid üheainsa aasta jooksul, esitagem näitena andmed 1684. a. kohta.

		Rukis	Oder
5. I		15—15 ¹ / ₄	15—16
10. I		15—16	16
12. I		15 ¹ / ₂ —16	15—16
24. I		16—16 ¹ / ₂	17—16
7. II		—	16
21. II		—	16—17
28. II		16—17	—
6. III		—	15 ¹ / ₂ —17
8. III		—	17—18
13. III		16 ¹ / ₂	16—18
20. III		16 ¹ / ₂ —17	—

		Rukis	Oder
27.	III	17	16—17
10.	IV	$16^3/4$ —17	—
17.	IV	$18^1/2$	—
24.	IV	$18^1/2$ —19	—
26.	IV	$18^1/2$	17—18
27.	IV	—	18
1.	V	19	$19^1/2$
3.	V	$18^1/4$ — $18^1/2$	—
11.	V	$17^3/4$	—
17.	V	$17^1/4$	—
29.	V	—	18
5.	VI	18	—
9.	VI	18—19	19—20
12.	VI	$19^1/2$	—
19.	VI	20	—
21.	VI	19—20	—
26.	VI	20—21	—
10.	VII	22	21
12.	VII	21	—
17.	VII	22—23	23
23.	VII	—	24
1.	VIII	$21^1/2$	—
14.	VIII	23—24	—
16.	VIII	25	25
17.	VIII	26	—
21.	VIII	—	26
27.	VIII	$25^1/2$	28
30.	VIII	26	29
4.	IX	28	30
11.	IX	$29^1/2$	—
18.	IX	30—31	—
25.	IX	40—42	33
2.	X	40	—
9.	X	35	—
16.	X	36	—
23.	X	36—38	36
30.	X	31—30	—
6.	XI	28	32

	Rukis	Oder
13. XI	30	—
20. XI	32	—
28. XI	31	—
4. XII	30—29	—
18. XII	31—32	36
25. XII	35	31

Hindade kõikumist juba üheainsa aasta jooksul iseloomustab kujukalt diagramm hindade kohta 1684. ja 1685. a. (vt. joon. 15).

O. Liivi teosest „D. wirtsch. Lage d. estn. Gebietes“ I.

Joon. 15. Diagramm rukkihindade kohta Tallinnas 1684. ja 1685. a. Vasemal numbrid näitavad riigitaalreid ühe sälitise eest, all rooma numbrid kuid.

See Hollandi maailmaturu ja kohaliku viljakasvu suuruse koostmõjust tingitud hinnastik, millega seltsisid nii Lääne-Euroopas kui Rootsi poolt peetavate sõdade aegu viljaekspordi normaalses käigus esinevad tõkestused, üldisema iseloomuga viljaikaldused mujal ja Eesti alal, lõi soodsa pinna spekulatsioonile. Viimast võimaldasid ka kasutusel olevate mõõtude ja kaalude ebaühtlus ning käibiva raha kirev mitmekesisus. Ka Rootsi riigitaalri kursi võnkumised, tema tõus ja langus võrreldes muude müntidega olid olulisiks kaasaaitajaiks. XVII sajandi lõpupoolel paranes ses suhtes olukord teataval määral. Valitsus püüdis panna kehtima ühtlasema aluse mõödusti-

kule, kaalusüsteemile ja lahendada rahaväärtuse ning ta käiberohkuse probleemi. Ka võitlesid nii valitsus kui linnad ülemäärase spekulatsiooni vastu, mis tõusis haritipule kriisiaegadel (üldisemal viljaikaldustel) takside süsteemiga, kuid see vahend ei osutunud küllalt efektiivseks.

Eesti linnades olid kaalud ja mõõdud soola, vilja ja teiste ainete suhtes erinevad. Sel alal valitsenud kirevust, mille vähendamist taotleski riigivõim seadusandlikus korras, iseloomustab viljakaubanduses kasutatud mõõdustik. Nii sisaldas üks sälitis vilja (Riias rukkeid):

	Tallinnas	Riias	Pärnus	Tartus	Narvas
tünderites	24	22 ¹ / ₂	24	24	24
riia vakkades . .	44	45	48	54	58 ² / ₃
tallinna vakkades .	72	75	80	90	96

Saaremaal valitses ühtlane viljamõõt erinevate viljaliikide jaoks, ja nimelt 1 sälitis = 12 puuda = 24 tündrit = 60 vakka = 360 külimittu.

Varude küsimus ja väljaveolood. Näljaaeg 1695—1697.

Spekulatsiooni üheks võimaldajaks suuremal määral, kui see muidu oleks aset leidnud, oli asjaolu, et Rootsi valitsus ei suutnud Baltimail rahuldavalt lahendada varude korraldamise küsimust. Headelgi vilja-aastatel müüsid nii mõisad kui talupoegkond niivõrra palju vilja, et sagedasti tuli puudus kätte. Talupojad lootsid mõisast saada külvi- ja toiduvilja laenuetoetuse näol, mõis omakord oli aga müünud sagedasti niipalju vilja, et tal vaevalt jätkus seemevilja. Varude korraldus oli seega jäetud mõisa ja talupoegkonna enda ettenägelikkuse hooleks, mis aga üldiselt oli täiesti ebarahuldav. Üksikute mõisavalade ja talupoegade varud ei suutnud hädaajal katta kogu maa tarbeid. Alles 1695.—1697. a. nälja-aastate katastroofi järel Rootsi valitsus võtab varude korraldamise tõsisemalt käsile, kuid algav Põhja-sõda ei lase olevaid kavatsusi sel alal teostada.

Suuremad tagavarad sel ajal olid kroonul oma magasinides garnisonide ja vägede toidustamiseks, samuti linnadel ja üksikuil linnakodanikel. Viimased hädaajal seetõttu võisid eriti edukalt spekulereida, kuna kroonu- ja linnamagasinidest saadi abistada elanikkonda vaid vähesel määral.

Et majanduslikel kriisiaegadel mõjuvat kaitset luua elanikkonnale, kasutati varumagasinide asemel väljaveotõkestusi ja

-keeldude süsteemi. Viljaikalduse aastail keelati vilja väljavedu välismaale kas täiesti või osaliselt, viimasel juhtumil võttes väga kõrgeid erikontributsioone (makse) väljaveetavalt viljalt või lubades väljavedu tingimusel, et veetakse välja ainult transiitvilja või muretsetakse väljaviidava viljakvantumi ulatuses asemele soola. Üldse vilja- ja soolakaubandus olid teineteisega tihedalt seotud. Väljaveokeelud ja -tõkestused põhjustasid viljakaubanduse alal sagedasti korruptiivseid nähtusi ja nende mõju polnud küllalt ulatuslik. Pealegi nõudis säärase süsteemi kasutamine kiiret reageerimist majanduselu paranemisel. Selline plastilisus vajalikul määral puudus aga keeluseüsteemil, sest keskvalitsus asus maast kaugel.

Maa majanduselu mõjustavad häirivate teguritena sõdade, üldiste ikalduste ja muude kriiside ajastud. XVII sajandi teise poole muidu võrdlemisi rahulikku arenemisperioodi häirib väga tugevasti ühe säärase ajastuna suur näljaaeg 1695—1697. Ebasoodsate ilmastikutingimuste tõttu juba 1695. a. alanud üldisem ikaldus muutub ikka laiemaks 1696. a., saavutades aasta lõpul ja 1697. a. alguses Eesti- ja Liivimaal katastroofilise kõrgpunkti. Põllumajanduse kõikvõimsa osatähtsuse juures selleaegses majanduselus on arusaadav see üldine seisak ja tagasimineku kogu normaalses elukäigus, mida põhjustasid ikaldus ja sellega loomulikult seltsiv kohutav nälg. Valitsus püüdis pehmenendada olukorda seeme- ja leivavilja toetuslaenu andmise näol kroonumagasinidest kroonumaade mõisade rentnikele ja nälgivale talupoegkonnale, kuid suutis seda teha väga piiratud määral. Valitsusel oli samavõrra vajalik toetada ka Rootsi ja Soomet, kus nälg oli võib-olla veel tugevam, ja niiviisi meie maa kroonumagasinid pidid saatma vilja samal ajal ka Rootsi ja Soome. Pealegi rajanes provintsidest asuvate garnisonide ja sõjavägede toitlustus täielikult neil magasinidel. Kõik see muutis valitsuse abistamisaktsiooni ebarahuldavaks. Aadli valduses olevate maa-alade seisukord oli veelgi halvem. Häda suurendas eriti just asjaolu, et ikaldus tabas kõige valjemalt Kesk- ja Lõuna-Eesti viljarikkamaid maaosi.

Maa majanduselu laostumise nähtused tungivad ikka tugevamini esile. Rentnikud ei suuda oma makse õiendada, valitsuse tulud provintsidest kuivavad kokku, hädas suurel määral enda hooleks jäetud talupoegkonnast väga paljud asuvad liikvele, lootuses mujal paremini elatust leida. Tekib suur rahvarändamine. Linnadesse, kuhu arvati kogunenud olevat heade aastate jooksul rohkem viljareserve, suunduvad suured rahvahulgad. Kuid ka siin pakkuda suudetav abi

on väga väike. Nii tekib nälja ja kaasaskäivate taudide tõttu elanikkonnas suur suremus. Tuhanded adramaad tühjenevad, umbes üks viiendik rahvaarvust, ligi 70 000 inimest sureb näljaajal. Üldine vaesumine peaaegu kõikides kihtides on näljaaja tulemuseks. Vilja ja toiduainete hinnad, mõjustatud omakord spekulatsioonist, tõusevad väga kõrgele. Rea aastate jooksul valitseb vilja väljaveo keeld. See kõik loob ummiku majandusel.

1697. a. lõpul hakkab olukord rahuldava viljasaagi tõttu pikka-mööda paranema, kuid saadud lõõkidest ei suuda Eesti majanduselu enam täielikult toibuda — pealetulev Põhjasõda suunab teda jätkuvalt allakäigu poole. Näljaaja taustal nähtuvad kujukalt tolleaegse sotsiaalse hoolekande nõrkused, mille kõrvaldamiseks astunud sammud olid hiljaks jäänud. Õiguslikes vahekorris toob näljaaeg rohkesti segadusi, mis kestavad isegi Vene aja alguseni omalt pärisalalt põgenenud talurahva tagasinõutamise ja muu näol. Maarahvastiku meelsuselegi tema suhtumises Rootsi võimusse on näljaaeg oma mõju avaldanud.

Karjandus, aiandus, metsandus, jahindus ja mesindus.

Põldude parema väetamise mõttes oli karjakasvatusel suur tähtsus, kuid karjakasvatamise suhe võrreldes põllupinnaga ei olnud normaalne. Siiski on hinnatud karjakasvatust XVII sajandil väiksemaks kui see tegelikult oli. Juba inventarides leiduvad andmed tõendavad, et hobuste, härgade, lehmade, sigade ja lammaste arv üksiku talu kohta on õige suur. Kogu Liivimaal arvatakse olevat 1688. a. 61 000 hobust ja 65 600 lehma. Küll vähendasid sageli mitmesugused loomataudid koduloomade arvu. Karja kvaliteet polnud hea, sest ta andis vähe piima. Kevadel — halva söötmise tõttu talve jooksul — olid loomad kõhnad ja kurnatud. Hobused olid siiski tugevad ja vastupidavad, ning esinesid isegi väljaveoartiklina, eriti Venemaale. Ka karjatõugu püüti parandada. Juba 1624. a. leidub Purtse (Lüganuse khk.) mõisa karjas üks hollandi sugupull ja seitse hollandi tõugu lehma. Suislepa mõisas oli 1668. a. kaks suurt saksa sugupulli, Audru mõisas 1673. a. kaks suurt saksa pulli. Samuti leidub muudelt Eesti aladelt mitmeid sarnaseid andmeid. Lamba- ja seakasvatus oli madalamal tasemel. Siiski leidis neid loomi õige rohkesti mõisades ja talupoegadel. Kodulindudest sagedamad olid kanad, haned ja pardid, mõisades kalkunidki.

Heinamaid oli rahuldaval määral, osalt kasutati selleks ka

metsamaid, kuid heinamaade kultuur oli täiesti algeline, ja nende samblaga ülekasvamise vastu ei võideldud. Ainult karjamaana kasutamise näol loodeti heinamaade sammaldumisele takistusi teha. Heinasaak polnud siiski eriti halb, sest heinamaade vähesuse puhul niideti ka metsaaluseid.

Aiandus oli väga nõrgalt arenenud isegi mõisades, kõnelemata sellest veel talumajapidamistes. Kirikumõisad seisid aiakultuuri alal sel ajal esirinnas ja mõjusid eeskuju andmise näol viljastavalt mõisadele ja talupoegadele.

Tõsist tähelepanu teenib Rootsi valitsuse poolt teostatud metsamajanduse poliitika Eestis, mis pidi kõige muu kõrval eeskätt kasuks tulema kroonu fiskusele. Aga vaatamata valitsuse püüetele kaitseda metsa ja arendada metsakultuuri, jäi veel pikaks ajaks isegi Vene võimu all Eesti majanduselus kehtima röövmetsandus, mille kaudu olemasolevad metsad järjesti vähenesid, kuna uute istutamise ja kasvatamise eest hoolitses ainult loodus ise.

Maa majanduselu iseloom muutub väga oluliselt selle järgi, kas ümbrus on metsarohke või -vaene. XVI sajandi lõpul ja XVII sajandil on rohketele metsadele vaatamata juba kohati metsapuudust tunda. Metsavähenemise hädaohtu nähes võitleski valitsus selle eest, et õpetada rahvast hoolsamale suhtumisele metsade vastu, ja pani esimese aluse Eesti metsakaitsele. Sel võitlusel oli küll vähe tagajärgi. Metsarikastes kohtades ei jõutud kasutada metsadest saadavat tulu, metsavaesemates kohtades oli suuri raskusi, eriti talupoegadel, juba sellegagi, et majapidamiseks tarvilikke kütte- ja tarbepuid saada, sest mõnikord asetses küla või mõis metsadest 5—6 miili kaugel või polnud mõisapiirides üldse metsa. Erilise metsarohkuse mõttes on tuntud sel ajal Põhja-Eestis Kolga metsad, kuna Virumaa ranniku ja Tallinna ümbruse maastik olid õige metsalagedad. Suuremad metsad olid Alutagusel ja Lõuna-Virumaal, samuti Põhja-Tartumaal (Jõhvi, Iisaku, Viru-Jaagupi, Simuna, Laiuse, Kodavere, Avinurme, Põltsamaa, Pilistvere, Kolga-Jaani). Suhteliselt metsavaesemad olid Läänemaa, Saaremaa ja Muhu, samuti Järvamaa, Tartu ümbrus ja Lõuna-Tartumaa. Eriti metsarikas oli Pärnumaa.

Nii talupojad kui aadlikud ning rentnikud ei osanud metsakaitse väärtust õieti hinnata. Nagu metsamajandus meil kõigist põllumajanduslikest harudest kõige enam kuni viimase ajani oli maha jäänud, nii ei mõeldud tõsisemalt sellele, et järjekindla metsakultuuri abil metsandus kujuneks suureks tuluallikaks. Röövmajandus met-

sanduse alal oli tingitud teataval määral juba kliimaoludest, kus pika küttesesooni jaoks tuli end rohkesti varustada puudega. Edasi raiusid nii talupojad kui mõisad kroonu- ja erametsadest puid ja vedasid neid müügiks linnadesse. Raiuti seal, kus oli kõige mugavam, metsakaitsest hoolimata. Kõige suuremaid kahjusid tekitas kahtlemata aga metsade põletamine alemaade loomise näol, mis oli selle aja põllumajanduse peajooni. Ale tegemisel tekkis sagedasti tulikahjusid, mis omakord hävitasid metsa. Palju metsa läks ka viljakuivatamise ja viinapõletamise tarbeks, edasi taradeks. Riik vajas metsa laevastiku jaoks, kindlustustöödele jne., metsa veeti välja kaubaartiklina välismaale. Süsteemita ja hooletu metsakasutamine raiskas metsa sellevõrra, et tekkisid ikka tihedamini mitmekümneverstalise laiuse ja pikkusega alad, kus mets oli hävitatud. Silmas pidades tolle aja põllumajanduse tihedat sõltuvust metsandusest on arusaadav valitsuse hool metsaga kokkuhoidlikumalt ümberkäimiseks. Siiski leidis Rootsi aja lõpul Eestis veel väga suurel määral metsa.

Seadusandlus metsade kaitseks oli Rootsi aja lõpupoolel kujunenud juba laialdaseks. Eriti reduktsioon, mille kaudu kroonu sai palju metsi juurde, soodustas ametlikku metsakaitset. Korduvalt antakse plakateid ja korraldusi üldiselt metsaraiumise kohta, kroonumetsadest puude väljaveo, metsade laastamise ja aletegemise, talupoegade asustamise suhtes metsamaadele, metsapõlemiste ärahoidmise, kus võimalik — puutarade asemel kivitarade ehitamise kohta. Metsaga suuremajoonelisemaks kauplemiseks tuli muretseda igakordselt luba. Kroonumetsade naabruses asetsevate mõisade rentnikud ja talupojad võisid ainult asehalduri loaga raiuda ehitusmaterjali ja küttepuid. Tammepuude raiumine oli eriliselt keelatud, kuigi talupojad neidki salaja raiusid plankudeks ja pakkudeks ning tõid linna müügile. Metsapõlemise tekitamisel süüdi leitud talupoega või reisijat ähvardas ülespoomine koha peal. Metsade eest valve lasus asehaldureil, kes seda teostasid kreisifoogtide ja viimastele otseselt alluvate metsavalvurite kaudu.

Rootsi aja seadusandlus metsakaitse suhtes ei algatanud metsakaitset kunstliku istutamise õhutamise, vaid püüdis reguleerida olemasolevate metsade raiumist ning pidurdada liigset hävitamist. Metsade olukord jäigi halvaks, vaatamata eelmainitud korraldustele. Ka metsamajandamine polnud kõrgel järjel. Metsa veeti Baltimailt välja peamiselt kroonu tarbeks, kuna välismaale läks transiidina Narvast Vene ja Riist palju Poola metsa. Parema korralduse juures

oleks ka metsakaubandus võinud enam hoogustuda väljaveoga neist piirkondadest, kus seda ülikülluses oli. Metsa ümbertöötamine tarbepiirkondadeks toimus peamiselt koduse majapidamise nõuete rahuldamiseks. Ainult mõned alad, nagu Avinurme ja Laius-Tähkvere, omandasid säärase käsitööga juba suurema kuulsuse. Ka tõrva põletati peamiselt ainult koduseks tarbeks.

Metsmesindus oli võrdlemisi madalal tasemel ja seda hakkas pikkamööda asendama kodumesindus. Üldse oli nõudmine mesindustoodete, näit. vaha järele langenud juba protestantismi levikuga, kuna seda ainet omal ajal tarvitas küünalde valmistamiseks väga suurel määral katoliku kirik.

Piirkondades, kus metsa külluses oli, leidus veel rohkesti kiskjaid metsloomi, kelle vastu tuli võidelda üksi juba karjakaitse seisukohalt. Rohkesti esineb kaebusi huntide ja karude üle, kes mitte üksnes karjale, vaid elamute läheduses isegi inimestele kallale tungisid. Nende hävitamiseks anti terve rida üldisi korraldusi Eesti- ja Liivimaal. Nii teeb Eestimaa kindralkuberner 17. septembril 1692 korralduse, et karja kaitsemiseks ja metsloomade hävitamiseks tuleb igal kroonu- või aadlimõisa pidajal muretseda iga ratsateenistuse kohta 72 või iga adramaa kohta 5 sülda karu- ja hundivörke sellekohase antud tüübi järgi. Ka Liivimaal kavatseti hundi- ja karuvõrkude muretsemist teostada repartitsiooni kaudu adramaade järgi.

Jahindus, mis metsades leiduvate rohkete loomade (metssigade, nugiste, ilveste, karude, huntide, põtrade, metskitsede, rebaste, jäneste ja metslindude) tõttu omas küllalt olulist osa nii toidu mitmekesistamisel kui ka nahkade muretsemisel, oli reguleeritud mitmete korraldustega. Jahisaaki mõisapidajale muretsesid tavaliselt mõisakütid, keda võis olla 2 ühel mõisaalal. Vahet tehti väiksemate loomade ja lindude küttimise (Niederjagd) ja suuremate (hohe Jagd) vahel. Mõisnik, mõnikord suurema seltskonna osavõtul, korraldas jahte. Oli kehtimas ka keeluaeg jahinduses. Talupoegadele oli keelatud valju karistuse ähvardusel põdra- ja metsseajaht. Samuti oli keelatud neil kasutada lingusid, auke, jänesevörke ja köidikuid. Järelevalvet jahinduse üle teostasid Rootsi aja lõpul asehaldurid.

Laevandus ja kalastus.

Laevanduse elavus tõendab ka kaubanduse elavust. Rootsi keskvalitsus püüdis kõigiti arendada Eesti- ja Liivimaa laevandust. Eesti- ja Liivimaa linnade laevastik polnud küll suur, kuid siiski olid Riial,

Tallinnal, Narval, Pärnul, Saaremaal ja Haapsalul laevad, mille koguarv polnud päris tähtsusetu hollandi, lüübeki, inglise ja rootsi laevade kõrval, kes töid ja viisid Eesti alalt kaupu. Laevade maksustamist peeti Rootsi ajal kohalikkude linnakaupmeeste poolt liiga kalliks. Laevanduse tasuvus vedudega võimaldas laevaomanikul-kaupmehel, kes koos teistega saatis laevu Läände, kaubast märksa suuremat kasu saada, ja laevnikud, kes omadel laevadel toimetasid kaubavedu, võisid teenida korralikult, silmas pidades asjaolu, et Hollandisse võis Läänemere sadamaist sooritada 2, 3, isegi 4 reisu aastas. Rannalaevandus oli väga elav, kuigi sadamate korraldus oli puudulik. Väiksematel paatidel toimetas rannikurahvas tarvilikke kaubasõite ja kalastust Soome vetes ja rannikul, merelinnade ümbruskonna rannikult tulid talupojad linna paatidel, vältides viletsaid maateid. Ühendus Saaremaa ja mandri üksikute rannasadamate vahel oli vilgas. Üksi Saaremaal loendatakse enam kui 20 kõrvalsadamat, kust laevadel ametlikult polnud luba väljuda. Et rannakaubandust ja laevaliiklemist kergendada, katsuti XVII sajandi teisel poolel korduvalt, eriti mõisaomanikkude poolt, avada sadamakohti, millele linnad oma kaubanduse huvides vastu seisis. Tallinna ja Narva vahelisel joonel ainult Toolse saavutas avaliku sadama õiguse, kuigi salasadamaid Põhja-Eesti rannikul oli veel mitmeid.

Laevanduses valitsenud elavust iseloomustavad andmed Eesti ala suurema linna Tallinna kohta ¹:

Aasta \ Lähtekoht	1609	1620	1621	1622	1623 (—21. VIII)	1623/ 1624	1626/ 1627	1627/ 1628	1628/ 1629	1629 (II pool)
Holland	21	22	15	25	25	35	24	24	35	6
Prantsusmaa	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Hispaania	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—
Taani-Norra	5	2	—	—	2	—	—	—	—	—
Põhja-Saksa linnad .	10	6	4	9	10	15	5	—	6	4
Lüübek	24	20	9	18	11	23	17	16	18	—
Soome	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sisemaa	3	—	—	—	2	3	—	—	—	—
	67	54	28	52	50	76	46	40	59	10

Tallinnast väljus laevu: 1609. a. — 40, 1620. a. — 33, 1621. a. — 38, 1622. a. — 44, 1623. a. (— 21. VIII) — 39, 1623./24. a. — 65, 1626./27. a. — 67, 1627./28. a. — 55, 1628./29. a. — 87, 1629. a. (II p.) — 20. Kui

¹ Tabel mag. E. Blumfeldti andmeil.

veel 1609. a. Lüübekist tulnud ja sinna väljunud laevade arv moodustas suurema protsendi kogu laevaliikluses, siis siin-esitatud teistel aastail pärib selle arvu juba Holland. See vahekord Hollandi kasuks jäi veel palju suuremas ulatuses püsima sajandi lõpuni ja mitte üksnes Tallinna, vaid teistegi Eesti- ja Liivimaa linnade kaugkaubandust toimetava laevanduse suhtes. Nii näiteks läks laevu läänერიikidesse läbi Sundi aastail 1690—1700 järgmiselt:

Aastal	Narvast	Nendest hollandi laevu	Teistest Eesti- ja Liivimaa linnadest ¹ (välja arvatud Riia)	Nendest hollandi laevu
1690	60	32	90	82
1691	70	26	90	72
1692	73	26	103	78
1693	85	31	150	101
1694	67	16	107	69
1695	90	49	103	62
1696	69	25	57	34
1697	53	30	65	40
1698	88	51	72	51
1699	139	80	79	60
1700	147	72	97	80

See tabel näitab, et Tallinn ja teised Eesti- ja Liivimaa linnad olid väga suurel määral sõltuvad Hollandi kaubanduse aktiivsusest siin maal, välja arvatud Narva, mida XVII sajandi lõpul väga elavalt külastasid ka inglise ja põhja-saksa laevad.

Näiteid laevade liiklemise üle Tallinna sadamas XVII sajandi lõpul:

Aasta	Saabunud välismaa laevad	Väljunud välismaa laevad	Saabunud kodumaa laevad ja kaljased	Väljunud kodumaa laevad ja kaljased
1672	21	21	106	179
1675	56	48	158	213
1682	118	114	93	182
1685	61	66	95	170
1695	58	56	73	133
1697	28	27	?	124
1698	36	28	91	128
1699	51	54	99	138
1700	64	56	114	136

¹ Siin peamiselt Tallinnast väljunud laevad.

Seda laevaühendust jälgides vaatleme kõigepealt välismaa laevu. Näiteks 1682. a. Tallinna saabunud välismaa laevadest 72 laeva oma tulekusadamate suhtes jagunevad järgmiselt: Amsterdamist 27, mujalt Hollandist 3, Lüübekist 12, Londonist 6, Yarmouthist 1, Hullist 4, mujalt Inglismaalt 1, La Rochelle'ist 2, St. Hübese'ist 5, mujalt Prantsusmaalt 2, Kopenhaagenist 1, Aalborgist 1, Stokholmist 3 ja Narvast 4. Siin on tegu ainult puhtvälismaa laevadega, sest Soome ja Rootsi kui siseriigi osade laevad pole loetud siia hulka. Sissetulevatest kodumaa laevadest pärineb samal aastal suurem osa Stokholmist, kuid ka Narvast, Gävlest ja mujalt. Väljus samal aastal 153 kodumaa laeva Stokholmi, Põhja- ja Soome lahe sadamalinnadesse, Helsingi ja Porvoosse, Narva, Nevanlinna (Nyenskansi), Riiga ja mujale. Paljud neist laevadest sooritasid korduvaid reise. Eriti elav ühendus Tallinnal oli Soome rannikukihelkondadega. 1680. a. väljus sääraseid väiksemaid paate (nn. „soome paate“) Tallinnast 203; enamik suundus Ahvenamaa saarestikku, Soome lõunarannikule, Suursaarele; nende 203 hulka loeti ka eesti paadid, mis suundusid Toolsele, Hiiu- maale, Saaremaale, Pakrile jne.

Selles elavas laevaühenduses on suur näljaaeg oma kaasmõjudega eriti nähtav, nagu näitlikult iseloomustavad seda arvud 1697. a. kohta. Sisse tuli 28, väljus 27 välismaa laeva. Neist läksid Amsterdami, tavalisse vilja-väljaveo paika, ainult 2, Lüübeki 4, Londoni 2, Turusse 1, Narva 5, Danzigi 7, Viiburi 2, Hulli ja Helsingi kummassegi 1 ja mujale 2 laeva.

Eesti- ja Liivimaa linnadele oli aga kaugkaubanduse (peamiselt Hollandi) kõrval väga tähtis ka Rootsi ja Soome turg. Eriti viimasega on Tallinn ja Narva juba keskajast peale tihedais sidemeis, kusjuures Tallinna mõju on eriti tugev Soome kaubanduselule. XVI ja XVII sajandi vahetusel oli Tallinnal Soome linnadest eriti Viiburiga tihe ühendus. Hiljemini tiheneb Viiburil Narvaga põline laevaühendus. 1680. a. külastas Tallinna 203 soome laeva.

Eesti- ja Liivimaa linnade laevastik oli võõraste laevadega võrreldes väike. Suurem laevastik oli Riial, talle järgnesid Narva ja Tallinna kodanikkude laevad. Näiteks 1692. a. olid mereliikluses kaugkaubanduse teenistuses 145 laeva, millest 65 sõitsid läbi Sundi Läänemerre ja 80 läände; 1693. a. olid vastavad arvud 72 ja 87, kokku 159. Tallinna ja Narva laevad käisid kuni Hispaaniani. Siiski Tallinna laevastik kuivab XVII sajandi jooksul tugevasti kokku.

Nagu riiklik võim kohaliku rannalaevanduse ja kõrvalsadamate legaliseerimise oli teataval määral unustusse jättnud, osalt linnade mõjul, nii jäi valitsuse suuremast tähelepanust provintsidest kõrvale ka kalandus, vaatamata asjaolule, et rannikul asus rohkesti elanikke, kelle peaelatusalaks oli kalapüük, kõnelemata neist talupoegadest, kes kalapüüki kõrvalteenistusena harrastasid. Räimepüük oli XVII sajandi lõpul mitte üksnes rannikurahvale tähtsaks elatusalaks, vaid samuti tagamaa laiad alad muretsesid endile vahetuskauba, enamasti vilja eest räimi. Kalurid maksid selle ala mõisnikule, kus nad asusid, makse kalaandamite näol, nagu see oli vakuraamatuis kindlaks määratud. Mitmed puudused, mis olenesid kalasaagi müügi- korralduse organiseerimastusest, eriti kalade toomise suhtes linnaturule, vähendasid selle elatusala tulukust.

Linnad ja kaubandus.

Oma asendi tõttu pakkusid Eesti- ja Liivimaa, eriti linnade kaudu, häid võimalusi kaubanduse vahendamiseks Ida ja Lääne vahel. Asetesedest tolleaege läänekultuuri perifeerial, nad teiselt poolt olid vahenditus läheduses Moskva riigile ja ühes sellega neile teenistusvõimalustele, mida pakkus soodus asend. Liivi linnade hansaaegne kaubandus kindlustas neile suure tähtsuse ses vahetuskaubanduses. Need olid uhked traditsioonid, mis saatsid Eesti- ja Liivimaa linnu orduriigiaegsest iseseisvast seisundist Rootsi riigi üha tsentraliseeruva ja juhtiva võimu sõltuvusse. Kuid hansaaegsed olukorrad kaubakäigus olid muutunud. Tallinna suhete halvenemine oma endiste sõbralikkude hansa kaubalinnadega, Vene kaubanduspoliitika muutumine Moskva keskvõimu tõusuga, kaubatee avang Arhangelski kaudu Venemaale, seitsmeaastane Põhjasõda, ebaolud ja sõjad Liivimaal XVI sajandi teisel poolel, Moskvast läände suunduvate kaupade läbivoolu suur tõus Breslau kaudu, Narva kaubanduslik tõus Vene võimu all 1558—1581, lõpuks Rootsi riikliku organisatsiooni põhjendamise ja sellega tekkinud uus orientatsioon ühenduses ülemaailmalise, eriti aga üleeuroopalise kaubandusliku süsteemi ja mentaliteedi muutumisega, merkantilistliku printsiibi tekkimise ja kujunemisega muutsid oluliselt ka kaubanduslikke vahekordi Eesti- ja Liivimaa linnades.

Hollandlaste suurepärase kaubandusliku aktiivsuse aina suurenev suundumine Läänemere maadele muudab neid vahekordi veel enam. Rootsi aja esimesel ajajärgul valitsus ei suutnud küll veel

kuigi oluliselt kaasa mõjuda kaubandusliku olukorra ümberkujundamisele. Vastupidi, Rootsi võimu kindlustamisel Eestimaal XVI sajandil kinnitati Tallinna privileegid, kuna Narva alles sajandi lõpul satub Rootsi alla. Kuid sama sajandi lõpupoolel ilmnevad juba eespool-märgitud muutusi ennustavad tunnused üldises majanduselus Euroopas. Kaubanduselu juhtimine läheb XVII sajandil, eriti absolutistliku riigivalitsemissüsteemi levimisega, tsentraliseeritud riigivõimule; pääseb kehtivusele tendents riigi majanduspoliitika natsionaliseerimiseks ja partikularismist vabanemiseks. Kõik see vähendas linnade eri seisukohta riigi üldises majanduslikus organisatsioonis, kuid ta teostus kauakestva võitluse näol, enne kui tugevamad linnamajandused liitusid tsentraliseeritud võimuga riigi ühikuteks. Kuid aja muuteid ennustas aegsasti juba Hansa liidu osatähtsuse pidev langus ja liidu kui säärase lõplik kadu XVII sajandil.

Võitlus linnade vahel kaubandusliku esivõimu saavutamiseks või lähikäigu suurendamiseks kestis kogu XVII sajandi. Tallinna konfliktid Narva ja Nevanlinnaga, võitlus Tallinna ja Riia vahel, Tartu enesekaitse Tallinna ja Narva vastu leiavad endale võrdjooni Kura-maa hertsogkonna ja Riia vahelises kaubandustüübis, millele rohkeid vasteid leiame ka Saksamaalt. Pidev võitlus valitses linnade ja aadlike vahel kaubitsemisõiguste eest, olles õieti linna ja maa vaheliseks võitluseks majanduslike huvide kaitsel. Rootsi valitsus, osalt kasutades neid sisetüübisid, osalt paratamatult arvestades neid, omalt poolt juhtis seda võitlust mitte linna kui seesuguse, vaid linna kohalikkude kitsapiiriliste erihuvide vastu, soovides lepitada neid kohalikke erihuviseid linnade ja maa vahel ja liita need riigi majanduselu edasiviivateks ühishuvideks. Seejuures aga hoolitses valitsus linna kaubanduse ja käsitööstuse eest, et arendada kogu maa majanduslikku jõukust ja seada see riigi üldise majandus- ja võimupoliitika teenistusse. Niisiis Rootsi riiklik kaubanduspoliitika XVII sajandil jagas üksikute linnade ülevõimu, privilegeerides vanade kaubalinnade kõrval teisi väiksemaid ja nooremaid linnu, samuti kaubaühinguid lootuses, et nende soodus asend või kaubanduslik aktiivsus tõstab riigi majanduslikku jõukust.

Gustav II Adolf koos riigikantsler Axel Oxenstiernaga panid kaubanduses aluse mõtteviisile, mis nõudis majanduselt riigile tulu sularaha näol, nagu see oli merkantilistlike põhimõtteid jälgivais tugevama keskvoimuga riikides. Asutati kaubakompaniisid ja uusi linnu, arendati kaitsetolle ja kaubavahekordi teiste riikidega, seati

litsentsid sisse vennaste Spiringkite abil hollandlaste eeskujul, püüti arendada ka tööstust ja laevandust. Paljugi sellest, mis suurte lootustega rajati, ei andnud tulemusi. Kristiina valitsusajal jätkati seda kaubanduspoliitikat. 1636. a. tollikorraldus on siin üheks tähtsaks sammuks. XVII sajandi teise pooleni tollimaksud arvestasid siiski rohkem laevasõidu soodustamist ja sõjapoliitilisi vaatekohti, kui hiljem merkantilistliku vaatlusmentaliteedi süvenemisel, kus tollid pidid soodustama eksporti impordi asemel, soodsa kaubandusbilansi saavutamist ja raha toomist riigile.

1637. a. asutatud ja 1651. a. renoveeritud kommertskolleeegium, mis 1680. a. ühendati kammerkolleeegiumiga, juhtis ja ühtlustas Rootsi valitsejate kõrval kaubanduspoliitikat. Rahanduse alal tõusis peagi juhtivaks 1656. a. asutatud pank privilegeeritud pangakompanii näol, mille eesotsas seisis Johan Palmstruch ja millest hiljemini Rootsi riigipank võrsus. 1667. a. tollitaks oli esimeseks tõsiselt kaubanduspoliitilistel alustel koostatud normiks, mille puhul teataval määral arvestati, kas kaubad olid tarvilikud sisemaisele produktsioonile või mitte. Suur meretoll on etendanud tähtsat osa Rootsi väliskaubanduslikes suhteis. Karl XI aegu rõhutati eriti oma maa tööstuse arendamist ja kaitset, kusjuures otsiti uusi tööstusalasid, mis oma eksplaateerimiselt mõnikord ebaproduktiivseiks osutusid. Talupoegade kaubandust ja laevandust püüti reguleerida teatavatesse piirkondadesse. Tehti katseid kujundada igale linnale oma tagamaa-piirkond, mille elanikud oleksid sõltuvad olnud selle linna turust, kuid seda kavatsust ei saadud täielikult realiseerida. Eesti- ja Liivimaa linnade tagamaad olid enam-vähem kindlalt välja kujunenud juba sajandite jooksul ja nende piirkondi muutsid tugevamini muud tegurid, kui valitsuse mõnikord kunstlik kaubanduspoliitika. Täiesti õigeks osutub siin see valitsuse seisukoht 1641. a., mis ütleb, et kaubandust (esijoonel transiitkaubandust) ei saavat kunstlikult tagasi suruda, ta otsivat endale ise mugavaid teid ja teda tulevat juhtida olukordi arvestades.

Vaatamata neile lõpmatuile korraldusile, mis XVI ja XVII sajandil anti kaubanduse, tööstuse, laevanduse, tollide ja rahanduse alal ja mis taotlesid eeskätt Rootsi emamaa kaubanduslikku kaitset ja mis ajuti on käsitanud Baltimaid nagu välismaad Rootsi enda kaubanduse etendamise suhtes, ei saavutanud riiklik majanduspoliitika kaubanduse alal väga suurt edu. Palju kunstlikke elemente, mis olid kas varajased või sobimatud Rootsile, ei leidnud siin loomulikk

arenemispinda. See on kehtiv ka Eesti- ja Liivimaa suhtes. Sel ajal kui vanad kaubanduslikud suhted muutusid, ei saanud uued nii kiiresti areneda õitsevusele. Välja arvatud viljakaubandus, on muudel kaubandusaladel märgata XVII sajandi lõpul, võrreldes sajandi algusega, enamasti paigalpüsimist või koguni tagasiminekut. Ainult Riia ja teataval määral ka Narva kaubanduslikud läbikäigud moodustasid siin erandi.

Tollipoliitika ja muude soodustustega kaitsedes emamaad ka provintside võistluse eest on Rootsi valitsus omistanud siiski küllaldast ja õiglast tähelepanu kaubanduselu korraldamisele Eesti- ja Liivimaa. Juba püüdi erilise haldusliku aparatuuri näol siduda provintse lähemalt Rootsiga viitab sellele asjaolule. Rootsi võimu alla sattudes esialgu Eesti- ja Liivimaa allusid kaubanduselu küsimuste lahendamisel kohapealseile kõrgemaile ametnikele. See kord jäi edaspidigi kehtima, kuid selle kõrval taheti Eesti- ja Liivimaa kaubanduselu intensiivistamiseks luua siia 1651. a. eriline kolleegium, samuti kui Rootsi ja Soome jaoks vastav kolleegium pidi asuma Stokholmis ja kolmas saksa provintsid. Kolm Liivimaa kolleegiumi juhti pidid asuma Riias, Tallinnas ja Narvas. Kolleegiumide võimkonda pidi kuuluma kaubanduse, tööstuse ja laevanduse korraldamine ja arendamine. Seesuguse kaubanduselu juhtimise kava tähtsamaiks loojaiks olid nähtavasti Eestimaa kuberner ja pärastine riigikantsler Erik Oxenstierna ja Tallinna asehaldur Philipp Crusius (aadlistatult v. Krusenstern), kes tol ajal erilise innuga tegeles kaubandusküsimustega ja iseäranis probleemiga, kuidas juhtida Eestimaale vene transiitkaubanduse voolu. Kuid Liivimaa kolleegiumi ehk kaubanduskontori asutamine ei teostunud. Selle asemel määrati aga linnadesse, kus pidid asuma kolleegiumi juhid, korrespondendid, kelleks Riiga sai assistentsnõunik Johan von Weidenhain, Tallinna asehaldur Philipp von Krusenstern (mõlemad kandsid kommertsdirektorite nime), ja Narva bürgermeister Herman Herbers. Stokholmi kolleegium (generalhandelskolleegium) pidi toimetama ka Eesti- ja Liivimaa kaubanduslikke asju. Narvas, kus agar bürgermeister Jakob Fougdt juba sajandi keskel püüdis linnale saavutada juhtivat kohta provintside kaubanduselus vene kaubanduse toimetamise eesõiguse saamiseks ja ka muude vahenditega, näib 1670-ndate aastate lõpul asunud eriline kommertskolleegium olevat linnaasutis, mis juba Fougdti ajal teise kahe kolleegiumi kõrval rajati ja millel polnud erilisi lai ülesandeid.

Tegelikult jäi kaubandusolude ülemjuhtimine Eesti- ja Liivimaal edasi Stokholmis asuvale kommertskolleegiumile, kel tekkis võimupiiri küsimustes konflikte kammerkolleegiumiga, kuni viimaks mõlemad ühinesid (1680. a.). Krahv Fabian Wrede kolleegiumi presidendina 1687. a. peale on olnud tegelikult tihedas kontaktis kaubanduse, tööstuse ja muu majanduselu korraldamisega provintssides.

Eesti-, Liivi- ja Saaremaa kaubandus kaubaartiklite suhtes omas XVI ja XVII sajandil võrdlemisi püsivat traditsionaalset iseloomu. Oma asendilt orienteeritud vahendamiskaubandusele, toimetasid nad ka XVII sajandil vene kaupa, niipalju kui see käis veel nende maade kaudu, Läände ja vahendasid sealt, nagu vareminigi, kaupu Venesse. Kui vene transiitkaubandus läbi provintsside hakkas tugevasti vähenema, asutakse uurima asjaolusid, mis põhjustasid vene transiidi vähenemist, ning tehti ettepanekuid olukorra parandamiseks. XVII sajandi lõpuni kestavad säärased ettepanekud ilma tulemuseta, ette nähes peale Tallinna ka Narvat, Riia ja Nevanlinna selle transiitkaubanduse keskusena. Ainult Riias suurenes tunduval määral vene transiit, kui seal Karl XI poolt lubati kahel kaupmehel odavate tollimaksude abil meelitada vene nahakaupa, kanepit, lina ja muud Riiga väljaveoks, samuti välismailt toodavat kaupa toimetada Venesse. See oktrooy-kaubandus anti neile 15 aastaks ja tõstis märksa Riia kaubandust. Üldse on XVII sajandi lõpul vene transiidi suurenemist märgata Novgorodist Narva, Nevanlinna, ja Pihkva kaudu Riiga. Sajandi lõpul tehtud katsed, koondada Narva pärsia kaupade väljavedu Venemaa kaudu, andis võrdlemisi väheseid tulemusi. Venemaale läks, peamiselt Novgorodi kaudu, kus rootslastel oli peakontor, rauda Rootsist. Peaaegu kõik Rootsi valitsejad ja riigimehed on püüdnud kindlustada Rootsi kodanikele kaubitsemisõigusi Venes, vastutasuks selle eest andes venelasile suuri õigusi, eriti Läänemere provintssides, kus venelastele küll keelatud oli jaekaubandus (minuutkaubandus). Selle keelu rikkumisele vaadati aga kergelt — provintsid olid üle ujutatud väikekaubitsejaist-venelastest —, sõbralikkude suhete alalhoidmiseks Venega.

See aeg, kui Rootsi valitsus Venemaaga püüdis kõigiti arendada kaubanduslikku läbikäimist, on ta sunnitud oma maa huvides reguleerima hollandlaste kaubanduslikku aktiivsust Läänemerel. Hollandlaste kaudu toimus XVII sajandil kogu Rootsi sisse- ja väljavedu, sest Rootsi oma laevad moodustavad Hollandi omade kõrval protsentuaalselt õige väikese hulga. Ekspansiivsus, millega hollandlased

vallutasid Läänemeremaade turu ja väliskaubanduse ja mis küll juba XVII sajandi lõpul hakkas nõrgenemistendentsi avaldama, ei leia endale võrdset nähtust. Saksa linnade kodanikud, välja arvatud lüübeklased, kes XVII sajandi lõpuni jäävad hollandlastega peaaegu võrdseiks kaubitsejaiks, ning inglased kaovad nende hulka. Hollandlased olid suuremad soolamuretsejad Läänest, nemad ostsid ja viisid aastas tuhanded sälitised vilja Läände. Halvatud sellest hoogsast ärilisest tegevusest, mida hollandlased arendasid Eesti- ja Liivimaal, suutsid, peale väheste erandite ja seda eriti Riias, siinsete linnade kodanikud etendada selles kaubitsemises vaid passiivsemat osa. Vaatamata sellele, et valitsus sõjaliste võitude ja eduka Taani väinade poliitika kaudu XVII sajandi teisel poolel kindlustas kogu Rootsi riigi alamate laevadele vaba läbipääsu väinast, niisiis ka Eesti- ja Liivimaa provintsidele, mis soodustust kasutasidki Eesti- ja Liivimaa linnad, ei aidanud seegi palju muuta olukorda. Ainult metsamaterjali, kanepi ja lina ülesostmisel suutsid võõrkaupmeestest inglased endid tugevamini kindlustada Ida-Baltikumis, kusjuures nende üheks tähtsamaks kaubitsemiskeskuseks XVII sajandil kujuneb Narva, kust oli kerge venelastega kaubavahetust toimetada. Narvat olid inglased külastama hakanud juba selle linna kuulumisel Venele 1558—1581. Inglise kaubanduslikku ekspansiivsust ja tegevust Läänemeremaades juhtis eriline kaupmeeste ühendus („Societas mercatorum Angliae in mari Baltico negotiantium“) Londonis. Prantsusmaaga tihedam kaubavahetus prantslaste endi eestvõttel kujunes Riial, kuna Pärnus, Tallinnas ja Narvas nende mõju oli vähe märgatav. Läänemere kaubandusest oli huvitatud eriti Põhja-kaubakompanii Prantsusmaal. Lüübeki, Danzigi ja Rootsi saksa provintside linnadega oli üldiselt kogu Rootsi ajastul Eesti- ja Liivimaa linnadel võrdlemisi tihe ühendus. Rootsi valitsusel tuli kõikide nende välisriikidega reguleerida kaubavahekordi lepingute teel, ja piiramised, mis tehti oma maa ja provintside kasuks, ei suutnud enam oluliselt Eesti linna kaitseda võõraste sissetungi ja isetegevuse eest kaubanduslikul alal. Linnadel tuli rohkem võidelda selle eest, et jääks oma kodanikele veel vähegi võimalusi teotsemiseks, ja see tegevus siirdus rohkem sisemaal ja Venemaal piiri lähedastes maakondades ostude tegemisele ja jällemüümisele võõrastele kaupmeestele. Seejuures esinesid eesti linnade kodanikud väga tihti vaid hollandlaste, inglaste või rootslaste agentidena, kuna vaid üksikuil oli niipalju vabu kapitale, et võisid äritegevust omal käel viia

ka Hollandisse ja mujale välismaale (vilja eksportimiseks, soola või muude artiklite hankimiseks).

Rootsi emamaaga oli Eesti- ja Liivimaal kaubanduslikul alal väga elav läbikäimine. Rootsi veeti siit suurel hulgal vilja, Rootsi sõja- ja kaubalaevastik sai laevatarbematerjale ja tarbepuid provintsidest, Rootsist toodi sisse soola (Stokholmi laokohast), oma maa tööstuse kaitse alusel rauda ja muid metallkaupu, samuti manufaktuursaadusi. Siiski eksporditi provintsidest vilja mitmekordselt suuremas väärtuses, kui siia Rootsist kaupu toodi, sest Rootsi tööstuse valmis- saaduste kõrval, mis ei suutnud täielikult veel võistelda lääneriikide omaga, veeti Hollandist, Prantsusmaalt ja mujalt sisse rohkesti kauba- artikleid, mida oleks võinud emamaa ise parema töö ja korralduse juures siin toota. Võrdlemisi stabiilsena Eestimaa linnadele, eriti Tallinnale püsis Soome turg, mille kaubavahetusele Eesti- ja Liivimaaga olid küll osaliselt valjud piirid tõmmatud Rootsi linnade kasuks (näit. Põhja-Soome kaubatarvitajaskonna suunamine Põhjalahe ääres asetsevaisse Rootsi linnadesse), kuid Lõuna-Soome ostumüügi tehingud osanesid ikka veel peamiselt ja tugeval kujul Tallinna ja Narva vahel.

Eesti- ja Liivimaa kaubanduse aluseks olid Rootsi aja lõpul 1667. a. antud suure meretolli seadus ja taks, millele 1687. a. lisati artiklid, mis soodustasid Rootsile alluvate provintside kaubavedu välismaa laevadest kahevõrra. Kaubandamise maksustus ei olnud ühesarnane linnade vahel, mis võimaldas mõnele linnale soodsamat olukorda kaubitsemisel kui teistele. Soola ja heeringate privilegeeritud laopaigana Tallinn kasutas eesõigusi Narva ja Nevanlinna suhtes, mida viimaste poolt ei tahetud tunnustada ja mis küsimus arenes kestvaks tülikas mainitud linnade vahel. Üldse äratasid Rootsi valitsuse poolt määratud tollid ja litsentsid, kuigi nende sisseseadmine otstarbekohaselt teostatud oli, palju nurinat Eesti linnades, eriti siis, kui tulid ilmsiks ajutised kaubandusliku läbikäigu vähenemised, tingituina sõdadest, viljaikaldustest või muudest mööduvaist põhjustist.

Eestimaa peamiseks eksportartikliks oli sel ajal vili, tähtsamaks importaineks sool, millest osa veeti edasi Venemaale. Vilja väljaveo ja soola sisseveo kui vältimatute vajalikkude massartiklite vastastikune sõltuvus oli suur. Osalt kujunes ta koha peal nagu vahetuskaubanduseks, kus eriti viljaikalduste aegu valitsus seda vahekorda oma määrustega reguleeris. Nende ainete maksustus oli valitsusele tulude saamise seisukohalt väga oluline. Kuid just vilja saatmine

välismaile ja soola sissevedu Läänest toimus peamiselt Hollandi vahendusel.

Visa võitlus oli linnadel omavahel ja üldiselt aadlikeude ning maa vastu kaubandusliku läbikäigu endi kätte koondamiseks ja tagamaa kindlustamiseks. Et mõisapidajad ise tahtsid suurema kasu mõttes otseühendusse astuda võõraste viljaostjatega-kaupmeestega, mis leidiski aset osaliselt linnade endiste eesõiguste arvel aastalaatadel, rannikusadamais jm. järjest suuremal määral, püüdsid linnakodanikud säilitada vana põhimõtet, et linnas võõras võõraga kaubitseda ei saaks; ainult faktorite instituut pidi lubatud olema.

Osalt Eesti- ja Liivimaa üksikute seisuste poolt algatatud, enamasti valitsuse enda poolt kaubanduspoliitilistes huvides ülesvõetud kavatsused kaubandusolude korraldamiseks, nagu veetee süvendamine Pärnu ja Tartu vahel, teatavate kaubaliikide alal keskuste moodustamine mõnesse linna, sadamate süvendamine, ühtlase mõõdistiku ja kaalustiku sisseseadmine, oleks teostamisel andnud kaubandusele ta arengus tugevat hoogu juurde, kuid paljud säärased kavatsused jäid vaid kavatsusteks. Kuid kehtima pandud korraldused kaubanduslikul alal, kuigi nad olemasolevaid väärnähtusi nimetamisväärselt kaotada ei suutnud, tunnistavad enamikus siiski õiget suhtumist Eesti- ja Liivimaa kaubanduse korraldamisse, niipalju kui see olenes valitsusest.

Peale linnade kaubanduse olid maakaubandus ja ülesostmine Rootsi ajal Eestis tähtsaiks tegureiks kõikide kihtide majanduselus. Kuigi tema vastu võitlesid linnad ja valitsus omalt poolt püüdis piirata ülesostmist maal, võtsid samad linnad omavahelise kaubandusliku edukama võistluse tõttu maakaubandusest ja ülesostmisest ise elavalt osa. Kuigi ei ole võimalust lähemalt kindlaks määrata ülesostmise näol teostatavate kaubanduslike tehingute suurust selle kaubitsemise seadusvastasuse tõttu, avaldub tema kaudu Eesti-, Liivi- ja Saaremaa elanikkonna, eriti talupoegade aktiivne osavõtt selleaegsest kaubandusest, mis oma terves ulatuses oli Rootsi riigile üheks olulisemaks tuluallikaks. Vaatamata oma väga spekulatiivsele iseloomule, aitas see kaubandus palju kaasa maa majandusliku jõukuse tõusmisele, kuigi ta kohati, eriti ikaldusaastail omas rohkesti halbu kõrvalnähtusi.

Talupoegkond ja aadel olid tihedas kokkupuutes kaubitsevate kodanikkudega nii linnas kui maal. Aadli võitlussihiks oli saavutada linnades peaaegu samaseid kaubitsemisõigusi, mis olid linnakodanikel.

Ainult osaliselt läks see neil korda, nimelt teatava lühema aja jooksul kevadeti ja sügiseti võidi teha linna külastavate võõraskaupmeestega ostu-müügi tehinguid. Viljakaubandust aadlikud siiski linnades ei suutnud endi kätte kiskuda, vaid see jäi linnakodanikele, kelle juurde oma kaubaga (vili, lina, loomad, loomanahad, mesi jne.) tulid talupojadki suurel arvul. Selle eest aga Eestimaa aadel rannasadamais müüs sügiseti vilja hollandlastele.

Linnakodanikkude aktiivsus maal, eriti oma majanduslikul tagamaal avaldus ülesostmise ja müügi kaudu laatadel, mõisades, teeäärseis kõrtsides, maasadamais, kirikute juures jne. Suuremad laadad peeti merilinnades (Riias, Tallinnas), kuhu selleks ajaks tuli ka palju välismaa kaupmehi. Erilaadad, nagu loomalaat (hobused, veised) sügiseti Tallinnas, olid samuti rahvarohked. Laatade ja maakaubanduse osatähtsus majandusel oli siis märkimisväärselt suur ja talupoegkond võttis sellest elavalt osa.

Kaubanduse statistika.

Sisemaise kaubanduse alal toodi maalt ja rannikult linnadesse peale vilja, linnaste, lina ja kanepi loomi, liha, rasva, nahku, silku ja muud kala, tõrva, lupja, villa, mett, metsa, küttepuid, ka viina ja õlut. Eksportaine peaosa moodustas vili (eriti Tallinnast, Pärnust ja Narvast, ka Kuressaarest), linnased, metsamaterjal (Narvast ja Pärnust) ja lina. Transiitkaubana Venemaalt tuli peamiselt nahka, metsasaadusi, mütse, karusnahku, idamaa kaupu, vaha (XVII sajandil väheneval määral) ja isegi halvemat liiki soola. Läänest toodi (Hollandist, Saksa linnadest, Prantsusmaalt) mitmesuguseid valmissaadusi, delikatesskaupu ja veine, väga rohkel määral aga soola. Sagedaks importkaubaks olid ka heeringad (Šotist, Hollandist, Norrast), tubakas (eriti Hollandist ja Inglismaalt), hollandi ja lüübeki kangad, rõivastusesemed, siid (XVII sajandi lõpul tuli viimaseid rohkesti otseteed ka Pärsias Venemaa kaudu Narva), pitsid, kalev, ehteasjad, maius- ja vürtsained, kohv, tee, rosinad ja lõunamaa puuviljad, salpeeter, värvained, brasiilia puud, kellad, nürnbergi metallkaubad, püssirohi, klaas, sööginõud, parem paber, raamatud, hollandi kahhelkivid, viin ja kõige mitmelaadsemad veinid ning õlled. Karl XI püüdis 1680-ndail aastail panna piiri mitmesuguste säärase kaubaartiklite sisseveole, mida Rootsi emamaa või provintsid ise suutsid valmistada, et seega kaitseda kodumaist käsitööd ja tööstust. Nii pandi kehtima teatavad piiramised manufaktuuri- ja

metallkaupade sisseveo alal, sest loodeti Rootsist katta provintside sellekohaseid tarbeid. Sellega ühenduses suureneb Rootsist XVII sajandi lõpupoolel manufaktuuri- ja metallkaupade sissevedu, kuid nende kvaliteet ei küündinud vastavate Läänest toodavate kaupade tasemeni. Eesti ala käsitöö kaitse mõttes piirati ka nahkade, kasukaupade ja mütside sissevedu. Soomest toodi Eestisse puid, laudu, muud metsamaterjali, tõrva, silku, karjasaadusi jm.

Et piltlikumat kujutlust saada kaubatehingute ja -voolu suuruselt, esitatakse järgnevas näitena Tallinna kui tähtsama Eesti ala kaubalinna kaubanduse läbikäiku XVII sajandi algaastakümneil mõne kaubaartikli suhtes.

Tallinna toodi¹:

Aastad Ained	1609	1620	1621	1622	1623 (I pool)	1628/29	1629 (II pool)
Soola (säilitistes)	987,1	1250	559	1003	1225,7	1378,6	118
Heeringaid (säilitistes)	56,3	31,6	30,8	19	—	22,5	34,5
Veine (aamides)	668,8	423,5	580	448,3	617,5	388	122,5
Mõdu ja mett (tünnides)	73	88	191	43	43,5	—	—
Rosinaid (korvides, vaati- des ja tünnides)	78 k.	85 k. 7,5 t.	50 k. 3 t.	82 k. 9 vaati 8 tünni	—	—	—
Tina (laevanaeltes)	35	22	84,5	141	20	29,5	10
Klaasi (kastides ja kor- vides)	—	23,5 k. 5 k.	22 k. 4,5 k.	24 kasti	10 kasti	2,5 k. 33 k.	1 k. 3 k.
Manufaktuuri-, kolo- niaal- ja kraam- kaupa (riigitaalrites)	30604	44582,5	47962,5	78615	52827	44585	12656

Eriti manufaktuuri-, koloniaal- ja kraamkauba suhtes oli Lüübeki osa väga suur, moodustades umbes 75—80%, mõni aasta kuni 90% sissetoodavast kaubast. Sajandi keskel ja eriti XVII sajandi lõpul oli Lüübeki — endise hansavõimu ühe pärija — kaubanduslik osatähtsus Tallinnas langenud — tema seisukoha päris endale Holland —, suurenedes seevastu aga koos Inglismaa kaubanduse osatähtsuse suurenemisega Narvas.

¹ Tabel mag. E. Blumfeldti järgi.

Tallinnast eksporditi¹:

Aine \ Aastad	1609	1620	1621	1622	1623 (I pool)	1628/29	1929 (II pool)
Lina (laevanaeltes)	385,8	376	278,6	427	644,5	2671,3	37
Kanepit (laevanaeltes)	71,5	—	21	36	6	2195	115,5
Võid (tunnides)	420,75	231,5	144,5	209,5	94	159,5	65
Traani (vaatides)	274,5	123	109	123	186	41	—
Karusnahku (riigitaalrites)	3219	305	60	733	400	1210	—
Toornahku (riigitaalrites)	21987	2226	1444	3653	4342	24083,5	552,5

Vilja ekspordi suhtarve on käsitletud eespool eripeatükis (vt. lk. 222 jj.).

Soola toodi Tallinna (säilitistes ja tündrites):

1672	— 1282 ¹ / ₄ s.
1685	— 997 s. 8 ¹ / ₄ t.
1695	— 2341 s. 2 ¹ / ₂ t.
1696 (nälja-aasta)	— 721 s. 14 ³ / ₄ t.

See oli siiski väike hulk, võrreldes Riiaga, kuhu 1692. ja 1699. a. vahel keskmiselt aastas sisse veeti 5881 säilitist soola, mis oli tingitud Riia suurest tagamaast.

Kuigi XVII sajandi lõpult tabelis esitatud ainete kohta puuduvad veel täpsed kokkuvõtted, on võimalik konstateerida seni läbitöötatud arhiiviandmestiku põhjal, et teravilja, linnaste, lina ja kanepi eksport oli oluliselt suurenenud, samuti oli suurenenud soola, heeringate, delikatesskaupade ja tubaka sissevedu, vähenenud aga karusnahkade, ka toornahkade ja vaha väljavedu. Suurenenud oli metsamaterjali väljavedu. Üldiselt näitas kaubandusbilanss aktiivsust.

Linnade kaubanduselu peajooni.

Juba 1561. a. Rootsi alla sattudes Tallinn kindlustab enda kaubandusliku positsiooni mitmesuguste lepetega. Hansa kaubandusliku allakäiguga Lüübeki osatähtsus suureneb Tallinnaski, kuid on vahelduv langusaegadega. Üldiselt Lüübek on Tallinna kaubanduse kontrollijaks XVII sajandi keskpaigani, mil juhtima asub pikkamööda

¹ Tabel mag. E. Blumfeldti andmeil.

juba sajandi algusest peale arenenud Hollandi kaubanduslik element. Vene transiitkaubanduse ligimeelitamiseks ja teiste võistlejate linnade allasurumiseks rendib Tallinna linn kuueks aastaks (1623—1629) enda kätte Tallinna, Narva, Porvoo ja Helsingi tollid, makstes riigile aastas 7384²/₁₃ riigitaalrit. Kuid seegi abinõu ei suuda linna kaubandust kuigi suuresti elustada. Tähtsad olid Tallinnale laolinna õigused Soome merilinnade Helsingi, Viiburi, Turu ja Porvoo jaoks, mis sidusid Soomet Tallinnaga õige tugevasti, moodustades niiviisi Tallinnale siin olulise tähtsusega kaubandusliku tagamaa. Tollid Tallinnas polnud väga kõrged. Ka üldine tollipoliitika muutus provintsidele XVII sajandi keskel ikka soodsamaks (väinade tolli kaotamine Rootsi laevadele 1645 jne.), kuid oodatud vene kaubandus, vaatamata Tallinna headele sadamaoludele, ei suundunud enam kuigi suurel määral Tallinna. Tallinn võitles agaralt Narva, Tartu ja Pärnu võistluse vastu ja pidas tegelikult enda käes ka Saaremaa, Hiiumaa, Haapsalu ja Rakvere kaubandust. Võistlusest tingitud tülid ei puudunud Riiaagi Lõuna-Eesti tagamaa suhtes. Tartu püüded luua endale soodsamaid kaubitsemisvõimalusi Tallinnas ei andnud tulemusi ja siingi avaldus Tallinna kodanikkude lühinägelik enesekaitse. Tallinna kaubandusele iseloomustajaiks olid ja jäid käsitledaval ajastul eksportkaubana vili, importkaubana sool.

Suurimaks kaubalinnaks Eesti alal Tallinna kõrval oli Narva, mille kaubanduslik aastaläbikäik mõnikord isegi Tallinna oma ületas (kriisiaastail 1695—1697) ja mille suhtes Rootsi valitsus eriti Gustav Adolfist peale ikka selgejoonelisemalt soodustamist avaldas. Narva kaubandus, mis orduajal oli juba võrdlemisi jõuliseks arenenud, võidab juurde Vene okupatsiooniajaga (1558—1581), eriti vene transiitkaubanduse alal, kuna tema sidemed märksa tugevnevad Pihkva ja Novgorodiga, arvestamata üleminekuperioodi 1580-ndail aastail, mil Narva kaubandus ajutiselt nõrk oli. Kui varemini kaubad, mis tulid viimatimainitud linnadest, läbisid Tartu ja niiviisi olid selle linna kontrolli all, siis XVI sajandi lõpul tekib olukorras nii suur muutus, et Poolale kuuluva Tartu kaubandus Venega langeb väga tugevalt. Ka Vastseliina kaubanduslik tegevus, kust nüüd kaubad Tartut riivamata kulgesid Riiga, tekitas Tartule raskusi. Narva aga suundus kaubatee veetee kaudu Peipsit mööda Pihkvast ja selle tagamaalt. Narva kujunes seega juba õige varakult Euroopas tuntud metsamaterjali, lina ja vene kaupade väljaveosadamaks. Kuid oma seisukoha hoidmiseks ja tõstmiseks kestis Narval Tallinnaga ja osalt

Nevanlinnaga kogu XVII sajandi võistlus, mis XVII sajandi keskel ja teisel poolel tüliainet juurde sai laoplatsti küsimuse näol soola ja heeringate jaoks Venemaale. Narva kaubanduslikku tähtsust tõendavad ka Rootsi valitsuse kavatsused Narva suhtes (kavatsus Narva muuta tähtsuselt teiseks kaubalinnaks Rootsi riigis — „Rootsi teiseks pealinnaks“, siia kaubanduskolleeegiumi asutamine, kommertsdirektori nimetamine, Narva määramine Pärsia kaubanduse keskuks jne.). Narva kaubanduse arengut mõjustasid bürgermeistrid Jakob Fougdt ja Hermann Herbers väga oluliselt, samuti ka hilisem riigikantsler Erik Oxenstierna ja Tallinna asehaldur Philipp Crusius (Krusenstern). Rootsi aja lõpuks koondusid Narva paljud inglise kaupmehed, kes töid siia tubakat ja vedasid siit välja lina, kanepit ja metsamaterjali. Viimatinimetatud kaubaartiklitega kaubitsemisega peamiselt Narva tegeleski, kuigi siit ka väiksemal määral vene ja kodumaa teravilja välja veeti.

Kuigi majanduslikult äärmiselt kiratsevas olukorras Rootsi võimu alla (1625. a.) sattunud Tartu kaubandus oli hansaajaga võrreldes kaotanud peaaegu kogu oma tagamaa Vene suhtes ja linn ise provintsisitud, vaatamata administratiiv-, haridus- ja usuelu juhtivate asutiste koondamisele siia, oli ta koos Pärnuga, ajuti sellega vahetudes, siiski kolmandal kohal Eesti ala linnade hulgas. Tartu püüded ka järgneval ajastul suundusid vene kaubanduse monopoli provintsidest enda kätte saamisele, milleks venelastele ajuti linnas suuri soodustusi tehti. Kuigi Kristiina 1646. a. antud õigustekirjaga linnale vastu tuli, ei olnud sel praktilisi tulemusi, sest suurem kaubandus venelastega toimus ikkagi teiste linnade kaudu. Ei veetee-ühenduse loomise kavatsus merele Pärnu jõe kaudu, ei laoõiguse ja kaubitsemise eesõiguste hankimise katsed Tartu kodanikele Tallinnas suutnud takistada kaubanduse allakäiku ja kujunemist ainult lokaalseks oma tähtsuse poolest. Selle allakäiguga on seotav ka linna majanduselu laostumine.

Pärnu (Uus-Pärnu) toibus XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses löödud haavadest võrdlemisi kiiresti, kuid oma asendi tõttu kahe suure kaubalinna vahel ei saanud ta tõusta kuigi silmapaistvale kohale Eesti majanduselus. Tema majanduslik tagamaa jäi võrdlemisi kitsaks ja Tallinnast ning Riiast mõjustatuks. Siiski kujuneb Pärnu sadam, mis polnud kuigi hea, Pärnumaale, osale Viljandi- ja Tartumaast vilja, lina ja metsamaterjali väljaveo sadamaks ja ta kaubanduslik läbikäik on ajuti suurem kui Tartul. Peamine Pärnu

väljavedu suundus Rootsi sadamaisse. Haapsalu kaubanduslik aktiivsus Lääne- ja Hiiumaal lämmatati enamasti tallinlaste poolt. Ka Kuressaare kaubandus seisis Tallinna mõju all, kuigi siitki toimus neist linnadest otsene kaugkaubandus välismaaga, kõnelemata kaubavahetusest Rootsiga ja Eesti mandriga. Teised siselinnad, välja arvatud Rakvere, kelle asend võimaldas talle tihedat kaubitsemist maa-rahvaga Kesk- ja Lääne-Virumaal, ei etendanud peaaegu mingit osa tolleaegses majanduselus, olles suuremalt jaolt hävitatud suurel sõjaajastul XVI sajandi teisel poolel.

Linnade üldine majanduselu.

Linnade arv Eestis alal XVI ja XVII sajandil oli konstantne. Uusi linnu juurde ei asutatud, nagu see toimus sel ajal Soomes, Rootsis ja mujalgi. Võrreldes teiste põhjamaadega, oli Eesti ala kaetud küllalt tiheda linnadevõrguga. Lõuna- ja Lääne-Euroopa oludega võrreldes nähtub aga, et maa urbaniseerumine oli sel ajal siin veel õige väike. Seda põhjustas osaliselt ka asjaolu, et mitme linna osatähtsus hansakaubanduse allakäiguga oli niikuinii tugevasti vähenenud (Tartu, Haapsalu, Pärnu, Rakvere) ja need linnad ise, omades ainult piiratud õigusi, võrreldes teiste meri- ja siselinnadega, sarnanesid nüüdisaja alevikkudega või isegi küladega. Mõnele linnale oli jäänud ainult mälestus ta endisest eluvoolust.

Kuid siiski olid linnad säilitanud kaubanduse alal maal valdava esivõimu. Riia, Tallinn ja Narva on XVI ja XVII sajandil kontrollpunktideks mitte üksnes Eesti, vaid ka ühele osale Vene, Poola, Leedu, Soome ja Rootsi kaubandusele ja majanduselule. Oma tagamaadega haarasid ja pidasid oma majandusliku juhtimise all suuremad kaubalinnad ulatuslikke maa-alu ning väiksemaid linnu koos nende kohalikkude tagamaadega. Võitlus säärase tagamaade pärast oli äge eriti Narva ning Tallinna ja Tallinna ning Riia vahel, millede vahel jaguneski kogu Eesti ala majanduslikuks tagamaaks.

Oma majanduslikult tähtsusest võib reastada Läänemeremaade idaosa linnu XVII sajandil järgmiselt: Riia, Tallinn, Narva, Turu, Nevanlinna, Viiburi, Pärnu, Helsingi, Tartu, Kuressaare, Rakvere, Haapsalu, Paide, Viljandi ja Valga. Nendega seltsivad tähtsamate alevikkude või kaubapaikade ning maasadamatena Eesti alal Virtsu, Toolse, Mahu, Lihula, Laiuse, Põltsamaa, Vigala, Karksi, Vastseliina, Kihelkonna jt. Ka elanikkude arvult osutab see reastus linnade suurst. Linnade elanikkude arv oli XVI sajandi lõpul õige väike ja

kasvas väga pikaldaselt maad ja linnu tabanud sõdade, taudide ja ikalduste tõttu. Rootsi aja lõpul arvati Tallinnas asuvat umb. 15 000 elanikku, Narvas umb. 3000, Tartus umb. 2000, Rakveres umb. 400, jne.

Kaubandusliku konjunktuari kitsamaks muutumisega mitmes linnas tekkiv väiklane vaim linnaasjade ajamisel kajastub ka rohketes korruptiivsetes nähtustes linnade majanduselusel (Tallinnas kriisiaastail ja hiljemini, Tartus, Pärnus ja mujal). Tartu majanduselul korrastamiseks peab Liivimaa kindralkuberner Hastfer astuma 1686 valjusid samme, mis ei jäta aga head mõju avaldamata linnavõlgade ja kuritarvituste vähenemise näol.

Sõdade aegu, taudide ja nälja lahtipuhkemisel linnad, kuhu oli aegade jooksul siiski kogunenud suurem jõukus kui maale, pidid olema maa avitajaiks, kuid nad ei suutnud seda teha kuigi ulatuslikult. Kuna vilja tootmine ja kaubandus just eelmainitud hädade all kõige määravamalt kannatab, muutusid säärasead kriisiajad mitte ainult elumaksumuse suhtes kalliks, vaid Eesti majanduselule tol ajal katastroofiliseks. Viljahinna tõustes langesid muud väärtused. Ka kinnisvarad linnades tegid siis allakäiku kaasa. Sääraste, meie ajaloos praegusenigi rahva teadvusse jäänud otse kohutavate tagajärgedega kriisiaegadest on mainitavad suured sõjad XVI ja XVII sajandi vahetusel, katku- ja näljaaeg 1601 ja 1602, katk 1657, suur näljaaeg 1695—1697, Põhjasõda oma laastavusega meie maal 1700—1710 ja „jumalavits“, suur katkuaeg 1710. Need laostasid kogunevaid rahvuslikke varandusi ja hävitasid rahuaastate, olgugi tagasihoidliku, kuid siiski enam-vähem rahuldava majandusliku hüveolu Eesti alal. Iseäranis hävitavad olid kolm viimatinimetatud sündmust, mida võiks õigusega nimetada rahvuslikeks õnnetusiks eesti rahva tõulise koostise, arvu, majanduselu ja sotsiaal-õigusliku taseme langemise poolest. Linnades asuv eesti element, mille osatähtsus linnaelus polnud väike, kannatas neil aegadel, välja arvatud mõned üksikjuhtumid, niisama rängalt kui talupoegkond maal.

Linnade majanduselu haldus jätkus Rootsi ajal neil põhialustel, mis olid kujunenud juba orduajal (vt. sellest eespool III osas), arenedes üksikosades, maksustamise alal ja üldiseltki eristumise ning provintsialismi suunas.

Läbilõike suurema linna majanduselu käigust annab sel ajal Tallinn. Raehärradest kaks arvehärrat (Kämmerer) hoolitsesid linna tulude, majade ja maade eest; linna „kämmerest“ ehk arvekojast

juhtisid nad linnamajade valitsemist, veskite, poodide üüride vastu võtmist, järelevalvet veetorustiku, kaalukoja, linapraakla, linnametsade, -mõisade ja -kruntide üle. Neile alluvaiks ametnikeks olid nn. tänavafiskaalid, kes kontrollisid linnas mõõte ja kaale, kauplemist, nagu see oli ette nähtud korraldustes. Linnal olid oma metsa- ja veevahid, turufoogt ehk turukubjas.

Linna üldist kassat valitsesid kaks raehärrat, nn. laekahärrad koos ühe bürgermeistriga ning gildide esindajatega. Linna sularaha kullas ja väärtasju hoiti üldises laekas suures raudkastis. Asjaajamise aasta lõpul andsid teised asutised neil kujuneva ülejäägi üldisse laekasse, kuhu kogunesid ka varurahad hädaaegade puhuks. Siiski sel puhul linnale tähtsamaiks osutusid kirikute varandustest, mõisadest jne. tulu saav jumalalaegas (Gotteskasten) ning väljaveetava vilja maksustusest püsiv vaestevakk (Armenlof). Majandusasutistest mainigem veel aktsiisikambrit, naelakambrit, portooriumi- ja litsentsikambrit (linna osas). Tulusid saadi sadamast, kaalukojast ja praaklast. Kaubanduslik õigusemõistmine peale linna tähtsamate kohtute ja maakohtute toimus veel kaubanduskohtu, kommertsofitsiaali, merikohtu jne. kaudu.

Arenes ka sotsiaalne tasapind tõusu suunas. Kaupmeeste koondatajaks oli Suurgild, käsitöölisele Kanuti ja Oleviste gild. Kaupmeeskonna isetegevusele tähtsaks osutus 1679. a. kaubanduskorraldus, kaupmehed ise jagunesid suurkaupmeesteks, talurahvakaupmeesteks, nürnbergi kaubaga kaubitsejaiks, soolakaupmeesteks, siidi- ja rõivakaupmeesteks, ekspediitoreiks ja faktoreiks, pudukaupmeesteks ehk poodnikeks. Majanduslikult jaguneti kolme klassi: jõukateks, keskuuriteks ja kehvadeks. Sellekohaselt toimus ka maksustus. 1685. a. oli Suurgildi liikmeid Tallinnas 183.

Tallinna majanduselu läbilõige XVII sajandi teisel poolel ei luba võrdlust väiksemate tolle aja Eesti linnadega, kuid teatava kujutluse linnamajanduse laadist ta siiski annab. Seejuures on silmaspeetav, et majanduselu korraldus väiksemais linnades oli üldjoontes vastavalt lihtsam.

Käsitööndus.

Käsitööndus Eestis organisatsiooniliselt ja osalt tehniliselt oli orduajal linnades läbi teinud suure arengu. XVI sajandi teisel poolel esines käsitööndus ametiühinguisse ehk ametitsunftidesse ja gildidesse organiseerituna mitte üksnes kindlalt piiritletud, vaid suhteli-

selt ühe paremini organiseeritud seisusena linnade ühiskondlikus elus (orduaegsest käsitööstusest vt. eespool III osas). Eesti ala linnadest oli loomulikult Tallinna kui suurima linna käsitööstus kõige kaugemale arenenud ja mõjustas oma skraade ehk põhimääruste ning muugi töökorralduse suhtes ka teiste Eesti linnade käsitööstuse väljakujunemist.

Tsunftide ülesandeks oli kaitseda teatava käsitööharu alal teotsejaid, korraldada nende tööd, valvata, et alaväärtuslikku tööd ei tehtaks, samuti korraldada ühiskondlikus elus esinemist ja osavõttu ning ametivendade sõjalist väljaõpet. Kuid aja jooksul tekkis neisse terav sallimatuse vaim ja võistluse vältimise püüe. Saksamaa linnades juba XV sajandi alguses tekkis kivilõhkujate tsunftivaimu tõttu rida sügavaid konflikte ja säärane tardunud, eksklusiivsust taotlev vaim üha süveneb ka Eesti linnade tsunftides XVI sajandi lõpul, eriti aga XVII sajandi jooksul.

See vaim avaldus Eesti linnades, hansaaegse jõukuse järk-järgulise kadumisega aina suurenedes, kõigepealt ametihuvide kirglikus kaitses teiste linnade tsunftide vastu ja ühel käsitööharul spetsialiseerunud käsitöölise eriliikide (lihtsepad ja lukusepad, puusepad, peennahaparkalid ja parkalid jne.) vahel. Elatusala kaitseks mindi aga kaugemale ja endisest hoopis tugevamalt raskendati sellide meistriks pääsemist, kusjuures esines rohkesti korruptiivseid nähtusi. Meistrite arv oli ameti poolt ametikohtu kinnitusel kindlaks määratud ja mõnikord ainult vakantsi puhul võidi saada meistriks. Kergemini pääsesid meistriks tsunftimeistri pojad või sugulased. Vähese võistluse tõttu halvenes mõnes käsitööharus ka töö kvaliteet, kuna toodang kallines. Kõikjal valitses ülemäärane reglementeerimine. Korrapärane võitlus käis kogu aeg tsunftijänete (böönhaasen) vastu, kes rekruteerusid meistriks mittesaanud sellidest või isehakanud käsitöölisest (nende hulgas rohkesti talupoegi). „Tsunftijäneseid“ oli õige suurel määral maal, kus neid mõisad, kes vajasisid nende tööd, igati kaitsesid. Kuna veel orduajal oli eestlaste vastuvõtt käsitööametitesse väga sage, tekib eriti XVII sajandil ja selle lõpul võitlus eesti elemendi eemalhoidmiseks või väljalülitamiseks parematest käsitööametitest. Ainult alamates ametites (voorimeestena, kivilõhkujatena, mündrikkudena, lihunikena jne.) võisid eestlased olla (Tallinnas, Tartus). Alalised tülid valitsesid ka kaupmeeskonna ja eri tsunftide vahel kaubitsemisõiguste ning viina- ja õllepruulimise õiguse pärast.

Rootsi valitsus esialgu aitas kaasa tsunftinduse eksklusiivistamisele väga suurel arvul antud korraldustega. Juba kolme meistri olemas olles oli võimalus moodustada oma amet. Samuti kuulusid väiksemate linnade ja mitmed maal asuvad käsitöölised suuremate linnade ametitesse. Tallinnas oli 1698. a. näiteks üle 40 eri ameti (habemeajajad, kullasepad, pagarid ja kondiitrid, kingsepad, rätsepad, maalrid, nõõbivalmistajad, posamenditegijad, lukusepad, relvasepad, tõlla- ja ratassepad, seemisnahkurid, potisepad, vasesepad, sadulsepad, treialid, tiserid, lihunikud, müürisepad, voorimehed jne. jne.). Seejuures oli 1687. a. Tallinna mõlemas käsitöölisgildis kokku umbes 400 liiget. Kõik see viis käsitööstuse äärmisele killunemisele, teisalt tekkis käsitöölistel järjest rohkem konflikte linnaraega käsitöölistele suurema õiguse saamiseks linna majanduslikus haldamises. Tekib koguni avalikke vastuhakkamisi (Tallinnas ja Tartus). On katseid lahendada olukorda avaramate põhikorralduste andmisega käsitööstusele, mis eeldasid aga vabamat vaimu ja vabavõistluse suurenemist ametites. Sellekohase katsena pälvivad tähelepanu Karl XI eestkostevalitsuse poolt 30. juunil 1662 antud korraldused Tallinna Kanuti ja Oleviste gildile, millele järgnesid hiljemini veel mõned. Kuid suuri tulemusi nad ei andnud, sest üldine alus jäi endiseks. Igatahes puuduvad meil selles ulatuses tsunftinduse reformimiskatsed, nagu neid püüti teostada Riias XVII sajandi lõpupoolel.

Käsitöösaadused püsisid XVI ja XVII sajandil üldiselt siiski heal tasemel ja näiteks Karl XI, kes püüdis igati kaitseda oma maa tööstust ja käsitööstust, leidis mõne Tallinna ameti töö niivõrra hea olevat, et ta pidas võimalikuks nende eksportimist. Laialdase kuulsusega olid näiteks Tallinna kullasepameistrite tööd. Ka kasukseppade, mütsitegijate ja parkalite, samuti relva- ja lukuseppade töösaadused olid kõrgel tasemel.

Maa rahuldus, nagu eespool mainitud, oma nõudeid enamasti koha peal. Mõisades ja külates asusid käsitöölised, kes valmistasid neid tarberiistu ja esemeid, mida talupoeg ise ei saanud teha. Eriti asus maal palju kangruid ja seppi, kuna parkalite juures käis maa-rahvas enamasti linnas. Kuid kulude vältimiseks tegid talupojad ise kõik, mis vähegi võimalik, saavutades mõnel alal, näiteks puutöös, kudumises ja riidevärvimises, suure oskuse ning müües oma töösaadusi linnadessegi. Käsitööstuse intensiivistumisele eriti maal aitasid osalt kaasa ka venelased, kes siin liikusid ja tegelesid juba orduajal, ja andsid sageli küll keeluvastaselt häid oskusjõude meie

käsitöönduse mõnele harule. Samuti müütasid venelased maal väga palju oma maa käsitöösaadusi, tekitades sellega Eesti linnade käsitöölisele õige tunduvat konkurentsi, vaatamata korraldustele, mis säärast jaekaubandust venelastele keelasid.

Tööstus.

Merkantilistlikkude printsiipide kasutamisele võtmisel riigipoliitikas hakati valitsuste poolt ikka rohkem rõhku panema ka oma maa tööstusele. Rootsis oli arenenud sel ajal suuremal määral ainult määttööstus, mis Eesti alal sel ajal küsimusse ei saanud tulla. Seega XVI ja XVII sajandil on tööstus Eesti majanduslikus arengus veel vähese tähtsusega. Siiski katseid esines. Nii tahtis Gustav Adolf Tallinnas kutsuda ellu rea tööstusi käsikäes transiitkaubanduse elustamisega ja erilise kaubakompanii asutamisega siin (ketramis- ja kudumistööstused, privileegidega kogu Rootsis varustatud köietööstus). Ka pidi Tallinn võtma Rootsi rauatööstuse pikaajalisele rendile. Kuid Tallinna kodanikkude kapitalide vähesuse ja nende ettevõtlikkuse puuduse tõttu jäid kuninga kavatsused teostamata. Ka hiljemini, Tallinna kuberner Erik Oxenstierna määramisega kaubanduse peadirektoriaks 1652 ja eespool-mainitud kaubanduskollegiumi rajamisega loodeti elustada ka tööstust, kuna Liivimaa assistentsnõunik J. Weidenhain kandis 1654. a. peale kaubanduse ja manufaktuuride direktori nime. Peale lokaalse iseloomuga käitiste rajamise ei jõutud siiski kaugemale. Manufaktuuride laadilised suuremad käitised ei leidnud siin pinda.

Klaasitööstus, mis teotses Hiiumaal sajandi keskel, jäi peagi seisma. Samuti algelised ja saamatud katsed samal saarel soolatootmiseks ei andnud tulemusi, kuigi veel sajandi lõpul, 22. veebruaril 1697 doktor Gebhard Himsel võttis privileegi tema poolt leiutatud viisil soola tootmiseks Rootsis ja provintsidest 30 aastaks. Ka tubakatehastest (Tobackspinnerie), millede asutamiseks näiteks Tallinnas tehti katseid, ei tulnud midagi välja, sest Stokholmis leiti, et Tallinna kodaniku Diederich Bevermanni poolt asutada kavatsatud tubakatehas oleks kahjulik Rootsi ja Soome tubakatehaseile, sest Bevermann mõtles toodangut ka neisse maadesse juhtida. Kammer- ja kommertskollegium sel põhjusel ei pidanud soovitavaks säärase tööstuste avamist ei Riias ega Tallinnas. Algelised ja väheste tootmistulemustega olid asutatud, kuid peagi hingusele läinud rauasulatamishjud (Mustjalas j. m.). Täiesti olude tundmatusele ja ekslikele lootustele oli rajatud pärlipüügi korraldus, millega hiljemini liitus ka

mäeasjandus (vase ümbertöötamise kavatsus Põltsamaal). Tööstus Eestis jäi Rootsi aja lõpul ikka samasse traditsioonilisse raamistikku, mis oli juba varemini kujunenud: vase- ja paberiveskid paaris linnas (Tartus, Tallinnas), lubjaahjud, tuule- ja veejõudu kasutavad jahuja saeveskid ja telliskivitehased üle maa. Sellega seltsis ka viinapõletamine ja õllepruulimine, mida toimetati primitiivselt kodusel teel ja mis rahaldas peamiselt lokaalseid nõudeid. Üksikud väiksemad laevaellinud linnades ja rannikul täiendasid pilti. Maal leidis veel rohkesti tõrvapõletamisahjusid.

Kokkuvõte.

Eesti majanduselu korraldus, üksikute majandusharude arendamine ja tootmisvõimalused XVI sajandi lõpul ja XVII sajandil sõltusid suurel määral Lääne-Euroopa majanduskonjunktuurist, eriti teravilja-kaubandus. Seejuures osutasid nad aga maa geograafilisest asendist, ta loodusest ja ajaloost tingitud omapärasusi. Maa valdajad võimud suutsid vähe kasutada antud majanduslikke eeldusi õiges suunas, välja arvatud Rootsi valitsus, kelle all maa pikemat aega oli. Riigivõim arendas majanduselu haldust riigi tulude suurendamise sihis, ja see õnnestuski osaliselt Rootsi valitsusel ta reformide tõttu eriti XVII sajandi lõpupoolel. Kuid suuri varandusi majanduslik tegevus too aeg siiski Eestisse ei koondanud. Valitses primitiivne majandus viljatootmise näol, millel põhines kogu maa hüveolu. Sellega talupoegkonna osa Eesti majanduselu ülalpidamisel on esmajärgulise tähtsusega. Põllumajanduse kõrval arenesid ainult põllumajandus-saadustega kauplemine ja metsa väljavedu. Käsitöündusel olid rahuldada peamiselt ainult lokaalsed ja pealegi suhteliselt väikesed vajadused, tööstus kiratses. Linnade mõju oli suur maa produktide vahendamisel välismaa turule ja sealt vajalikkude kaupade sissetoomisel, kuid seda ei tohi liialt ülehinnata, sest linnastumise protsess polnud sügav.

Rahva traditsioonides esinev alaline motiiv suurtest rikkustest, mida elanikud kogusid Rootsi ajal, osutub ekslikuks. Rootsi aja ülistamise kalduvus põhineb rohkem talurahva õiguslik-sotsiaalse olundi paranduskatseil Rootsi valitsuse poolt ja rahva mälestustes hea ajana püsima jäänud Rootsi aeg sisaldab ka tänulikkuse elemente Rootsile nende omaaegsete katsete eest. Kuid rahuldav jõukus valitses Eestis siiski üldiselt kuni suurte nälja-aastateni. Majanduselu korraldused olid kirjeldataval ajastul õige üksikasjalised ja jäid püsima ka XVIII sajandil Vene ajal, tõendades sellega oma otstarbekust.

Tähtsamat kirjandust.

Eelneva ülevaate koostamisel arhiiviainese kõrval, peamiselt Eesti Riigi Keskarhiivist ja Rootsi Riigiarhiivist ning mujalt, on mainida trükitud allikaist ja kirjandusest järgnevaid:

Agthe, A., Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Ergänzungsheft XXIX. Tübingen 1909.

Almquist, J. A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630. Meddelanden från Svenska Riksarkivet. Ny följd. II: 6. 2—3, Stokholm 1917—1922.

Axelsson, G. E., Bidrag till kännedomen om Sveriges tillstånd på Karl XII: tid. Visby 1888.

Baasch, E., Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927.

Bang, N. E. ja K. Korst, Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund. I. 1497—1660, II. 1661—1783. Kopenhagen 1906, 1930.

Blumfeldt, E., Ajalugu. Saaremaa (Koguteos „Eesti“ VI). Tartu 1933—1934.

Blumfeldt, E., Jooni taaniaegse Saaremaa agraarajaloost. „Ajalooline Ajakiri“ 1931, nr. 1—2.

Blumfeldt, E., Statistilisi lisandeid Tallinna kaubaliikluse ja mere-sõidu ajaloole a. 1609—1629. „Ajalooline Ajakiri“ 1935, nr. 1—2.

Boissonnade, P. ja P. Charliat, Colbert et la compagnie de commerce du Nord (1661—1689). Pariis 1930.

Bruiningk, H. v., Analekten zur Geschichte der Landwirtschaft und der Viehzucht in Livland. Sb. d. Gesell. f. Gesch. u. Altertums. d. Ostseepro. Russl. 1906.

Daniel, O., Rückblick auf die Entwicklung des Forstwesens in Eesti. Tartu Metsaosakonna toimetused nr. 10. Tartu 1927.

Eesti rahva ajalugu II. Toimetanud J. Libe, A. Oinas, H. Sepp ja J. Vasar. Tartu 1933—34.

Eckert, W., Kurland unter dem Einfluss des Merkantilismus. Riia 1927.

Gadebusch, Fr. K., Livländische Jahrbücher. II—III. Riia 1781—82.

Gernet, A. v., Geschichte und System des bauerlichen Agrarrechts in Estland. Tallinn 1901.

Greiffenhagen, W., Archangel als Handelsconcurrentin Revels im siebzehnten Jahrhundert. Beitr. z. K. E.-, L.- u. K. IV (Tallinn 1894).

Gubert, S., Stratagema oeconomicum, Oder Akker-Student. Riia 1688.

Hagemeister, H. v., Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands. I—II. Riia 1836—37.

Heckscher, E. F., Merkantilismen. I—II. Stokholm 1931.

Heckscher, E. F., Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I—II. Stokholm 1935—36.

Hermann, J., Liefpländischer Landmann. Riia 1695.

(Hueck), A. F., Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse in Ehst-, Liv- und Kurland. Leipzig 1845.

Jensch, G., Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Mitt. a. d. livl. Gesch. 24, 2. Riia 1930.

Johansen, P., Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Verh. GEG XXV. Tartu 1925.

Kelch, Chr., Liefländische Historia... Rudolphstadt 1695.

Korhonen, A., Rootsi revisjon Baltimaal 1601. aastal, Ajalooline Ajakiri 1926, nr. 1—2.

Kurtz, B., Donessenija Rodesa i Arhangel'sko-Baltiiski vopros v polovine XVII veka. Žurn. Min. Nar. Prosv. 1912.

Liiv, O., Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts I. Verh. GEG XXVII. Tartu 1935.

Liiv, O., Iseloomustisi Tallinna-Soome vahelisele kaubandusele peamiselt XVII sajandi lõpul ja Eesti koloniidest Soomes. „Ajalooline Ajakiri“ 1929, nr. 1—2.

Liiv, O., Städte und Landvolk Estlands während der Krisenmonate der grossen Hungersnot 1695—1697. Sb. GGA 1932—33. Riia 1934.

Liiv, O., Vene asustusest Alutagusel kuni XVIII sajandi esimese veevandini. Tartu 1928.

Liljedahl, R., Svensk förvaltning i Livland 1617—1634. Uppsala 1933.

Loone (-Treumuth), N., Jooni poola ajast Eestis. Koguteos „Poola“. Tallinn 1930.

Loone (-Treumuth), N., Liivimaa koloniseerimise kavatsus (1582—1584). Koguteos „Kultuuri ja teaduse teilt“. Tartu 1932.

Melander, K. R., Die Revaler Zollarende 1623—1629. Ztschr. d. Vereins f. Lübeckische Gesch. u. Altert. IV. Lüübek 1912.

Pabst, E. ja R. v. Toll, Ehst- und Liefländische Brieflade. II, 1—2. Tallinn 1864.

Paucker, G. J., Ehstlands Landgüter und deren Besitzer zur Zeit der Schweden-Herrschaft. I, II, 1. Tallinn 1847, 1849.

Perandi, A., Die Aufgaben und Funktionen der estländischen Generalgouvernementsregierung während der schwedischen Zeit. Eestimaa Rootsi-aegse kindrakuberneri arhiivi kataloog. Acta Archivi Centralis Estoniae nr. 3. Tartu 1935.

Richter, A. v., Geschichte der... Ostseeprovinzen. II. Riia 1858.

Russow, B., Chronica der Provintz Lyfflandt. Bart 1584.

Scherer, H., Der Sundzoll. Berlin 1845.

Schiemann, Th., Der älteste schwedische Kataster Liv- und Estlands. Tallinn 1882.

Schwabe, A., Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riia 1928.

Švābe, A., Die älteste schwedische Landrevision Livlands (1601). Riia 1933.

Seeberg-Elverfeldt, R., Die Einwohnerschaft von Tartu (Dorpat) zur II. Schwedenzeit. ŌES Aastaraamat 1933. Tartu 1935.

Sepp, H., Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn 1930.

Sepp, H., Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII sajandil. ERM Aastaraamat IX—X. Tartu 1934.

Sepp, H., Talupoegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal. „Ajalooline Ajakiri“ 1929, nr. 2—4.

Soom, A., Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina (a. 1644—1653). „Ajalooline Ajakiri“ 1934, nr. 1—2.

Stieda, E., Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig 1909.

Stryk, L. v., Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. I. Tartu 1877.

Tarvel (-Treiberg), P., Tartu linn Rootsi ajal 1625—1704. Koguteos „Tartu“. Tartu 1927.

Tender, E., Tartu linna majandusest 17. sajandi lõpul. „Linnad ja Alevi“ 1933, nr. 6.

Tavaststjerna, W., Pohjoismaiden viisikolmatta-vuotinen sota. I—II. Helsingi 1920, 1929.

Transehe-Roseneck, A. v., Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890.

Uluots, J., Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu 1935.

Vasar, J., Die grosse livländische Güterreduktion. Tartu 1931.

Vasar, J., Karl XI talupoegadekaitse põhialuste väljakujunemine Liivimaal a. 1681—1684. „Ajalooline Ajakiri“ 1931, nr. 1—3.

Vasar, J., Tsunftidena organiseeritud Tallinna tööstuse arengust 1561—1660. „Korp. Sakala 1909—1934“. Tartu 1934.

Wittrock, G., Karl XI:s föremyndares finanspolitik. I—II. Uppsala 1914, 1917.

